А. МЕМЕТОВ
Л. АЛИЕВА

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

7
сыныф

Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик

«Букрек» нешрият эви
2015

ББК 81.632.3я72
М49

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 29.09.2015 № 985
у редакції наказу МОН України від 16.12.2015 № 1304)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Грамматик талиль ичюн берильген шартлы бельгилер:

Ф — фонетик талиль
Т — сёзнинъ теркиби боюнджа талили
С — синтактик талиль
М — морфологик талиль

Меметов А., Алиева Л.
М49 Къырымтатар тили : 7-нджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик. – Черновцы : Букрек нешрият эви, 2015 – 168 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-720-9
ББК 81.632.3я72

Меметов А., Алієва Л.
М49 Кримськотатарська мова : підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою. – Чернівці : Букрек, 2015. – 168 с. : іл.
ISBN 978-966-399-720-9
ББК 81.632.3я72

ISBN 978-966-399-720-9

1-инджи дерс

КИРИШ

ТИЛЬ ВЕ БИЛЬГИ АКЪКЪЫНДА ДЕРС

Тиль инсаниет фикрининъ хазинесидир. Тиль заманларны озьара ве несиллерни бири-бирине багълай.

Ер курресинде учь бинъге якъын тиллер бар. Тиллернинъ эписи даима шекиллене, денъише, инкишаф эте, оларнынъ кечмиши, шимдики алы ве келеджеги бардыр. Бойлеликнен, тиль эр вакъыт къонушма вастасы оларакъ къулланыла.

Джиандаки тиллер тюрлю севиеде огренильгендир. Тиль огренюв усулларындан бириси — чешит тиллерни озьара къыяслап, тенъештирмек, оларнынъ умумий ве фаркълайыджы хусусиетлерини тапып, талиль этмектир. Бойле араштырмаларгъа коре, базы тиллер бири-бирине бенъзейлер, дигерлери исе — бам-башкъалар.

Тильшынаслар йигирмиге якъын догъмуш тиллернинъ къоранталарыны къайд этелер: индавропа, тюркий, къавкъаз, могъол, къытай-тибет, австралия ве дигерлери. Къырымтатар тили тюркий тиллер къорантасына кире.

Озь невбетинде, тюркий тиллер де тюрлю группаларгъа болюне. Тюркшынаслар, эдебий тилимиз къыпчакъ ве огъуз шивелеринден асыл олгъаны себебинден, къырымтатар тилини гъарбий-къыпчакъ группасына кирсете. Бу группагъа къарачай-малкъар, къумыкъ, къараим тиллери де кирелер.

Тюрк тиллерининъ умумий хусусиетлери лексик теркибинде ачыкъ-айдын корюне. Алтынджы сыныфта огренгенинъиз киби, къырымтатар тилининъ лексик теркиби эки къатламдан ибарет: тюрк ве алынма сёзлер. Тюрк сёзлерининъ сайысы 58,3 файызны тешкиль эте. Бойле сёзлерни базы бир фонетик денъишмелернен турк, азербайджан, озьбек, туркмен, къазакъ, башкъырт, татар, къыргъыз, къаракъалпакъ ве башкъа тюркий тиллерде тапмакъ мумкюн: ана, баба, козь, тиз, тар, тамыр, балкъурт, къоян, къашкъыр, ювез, салкъым, тавшан, кемик, эль, дудакъ, чибин, тильки киби.

Башкъа тиллерден алынгъан сёзлер 41,7 файыздан ибарет: 18,2% — арап, 16,4% — рус тили вастасынен кирген, 7,1% — башкъа тиллерден алынма сёзлер.

Къадимий заманлардан берли, къырымтатарларнынъ тюркий эджадлары башкъа къабилелернен тюрлю мунасебетлерде булунгъаны себебинден, къырымтатар тилине, иран, рум, арап, могъол, славян тиллеринден бир сыра сёзлер кирген. Иран, арап

тиллеринден: пирнич, мых, джам, мектеп, къалем, сельби, зейтюн киби; рус тили вастасынен: депутат, капитан, телевизор, морфология, синтаксис киби сёзлер. Бойлеликнен, эр бир тильнинъ лугъат теркиби даима денъише. Нуткъумызда янъы сёз ве бирикмелер пейда ола, ильмий истилалар кенишлей ве зенгинлеше, чешит предмет, адиселер эскирип ёкъ олгъаны ичюн, лугъатымыздан оларнынъ адлары да ёкъ ола, базы сёзлернинъ маналары денъишип, башкъа предмет - адиселерни ифаделейлер.

Къырымтатар тилини огренир экенсиз, грамматик къаиделерни менимсеп, сёзлернинъ маналары узеринде фикир этинъиз, эр бир сёз, бирикме ве джумленинъ мундериджесини терен анъламагъа тырышынъыз.

Унутманъыз, халкъымыз къадимий девирлерден берли, ана тилимизни къулланып, оны шекиллендирип ве зенгинлештирип, сёз ве джумлелер иле озь табиатыны, тарихыны, назмиетини, омюр ве эмекке олгъан мунасебетини акс этти.

1-инджи иш. Ашагъыда берильген шиирни окъунъыз. Шаир ифаделеген фикир ве гъаени озь сёзлеринъизнен анълатынъыз.

Бу зенгин тиль — халкъымызнынъ
Къальп-севинчи, фигъаны,
Тюркий тиллер гульзарынынъ
Энъ чечекли фиданы.

... Мында бар кузь гузеллиги,
Далгъаларнынъ океси,
Саарь вакъты тазелиги,
Геджелернинъ бусеси.

... Мында асрет аналарнынъ
Беддуасы, дуасы.
Мында Бейбарс, Бораларнынъ
Икътидары, деасы.

Секиз юз йыл алдын,
Къырымлы Махмуд Къасым
Кефеде бу тильде язгъан
“Юсуф ве Зулейха”сын.

Еди юз йыл эвель бу тиль,
Халкъара тиль танылгъан,
Дипломатлар бизим тильни
Огренмеге ынтылгъан.

(Э. Шемьи-заде)

2-нджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерни дефтеринъизге язынъыз. Сёз чешитлерини къайд этинъиз.

... Илим ве бильгининъ инкишафы тильнинъ инкишафынен багълы. Тиль... джемий бильгилернинъ ве теракъкъиятнынъ негизидир.

... бутюн халкълар бири-биринден сёз, акъыл ве фикир нумюнелерини алалар.

... Бизим заманымыз — бильги заманы. Бильги ве гъае озюне къырларны, денъизлерни, табиат аляметлерини бойсундыра ве оларны ... инсангъа хызмет этмеге меджбур эте.

Бир шейни бильмек — эйи дегерлик; шу бильгини бильмеген иле болюшмек даа эйи дегерликтир.

(И. Гаспринский)

3-юнджи иш. Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Тиль инсан омрюнде насыл вазифелерни беджере?
2. Тильшынаслар тиллерни насыл усулларнен огренелер? Тиллерни насыл къоранта, группаларгъа болелер?
3. Къырымтатар тили насыл группагъа тасниф этиле?
4. Тиль, инкишаф эткенде, насыл денъишмелерге огърай?

Мисаллернен джевабынъызны тасдыкъланъыз.

4-юнджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны анълатынъыз.

1. Акъикъий сёз акъкъан сувны токътатыр.
2. Къатты сёз къабыргъадан кечер.
3. Сёзю акънынъ иши — акъ.
4. Татлы сёз — балдан татлы.
5. Яхшы сёзге джан-къурбан.
6. Аталар сёзюнде алтын бар.
7. Джемаатнынъ сёзю дагъ авдарыр.
8. Догъру сёз ольмез.

5-инджи иш. Берильген схемагъа эсасланып, фразеологик бирикмелер тизип, дефтеринъизге язынъыз.

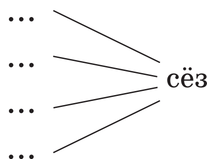

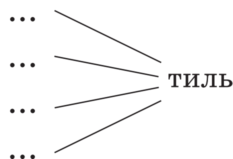

АЛТЫНДЖЫ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи дерс

СЁЗ ЧЕШИТЛЕРИ

Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл хусусиетлерге коре сёзлер сёз чешитлерине тасниф этилелер?

2. Там маналы сёзлер нени ифаделейлер ве джумледе насыл вазифелерни беджерелер?

3. Ярдымджы сёзлер насыл вазифелерде къулланылалар?

4. Айры группаны тешкиль эткен сёзлерге не кире? Олар насыл маналарны ифаделейлер?

6-нджы иш. Шиирни окъунъыз. Сыфатларнен берабер кельген исим бирикмелерини кочюрип, сёз чешитлерини талиль этинъиз.

МЕРАБА, ГЕНЧЛИК!

Мераба, эй[Ф], юрткъа кельген янъы несиль, мераба!
Мераба, эй, баарь киби, янъы фесиль, мераба!
Ант этмеге меиль берген, антлы несиль, мераба!
Кечмиш баба-деделерден сиз къалдынъыз, эвлятлар!
Номанларнынъ байрагъыны сиз алдынъыз, эвлятлар!
Бугунь сиз бир къан тёкюльмез джебэдесиз, эвлятлар!
Бильги олса, шан букюльмез джебэдесиз, эвлятлар.
Тек бильгинен душманларнынъ ташын-тахтын йыкъарсыз,
Тек бильгинен бу Ватангъа саип олып чыкъарсыз!

(Ш. Селим)

7-нджи иш. Метинни окъунъыз. Эр бир сёз насыл сёз чешитине аит олгъаныны бельгиленъиз.

Мен дешетли ачлыкъ[м] укюм сюрген йигирми бириндджи сенеси шеэримизде ильки ачылгъан балалар багъчасына къатнай эдим. Муреббиемиз бизни даире шеклинде тизе де, озю ортагъа тюшип, эллеринен арекет эте ве йырлай эди. Биз онынъ япкъанларыны текрарлай ве йырлай эдик:

“Айдынъыз, балалар, бир баланы ортамызгъа алайыкъ,
О, не япса, биз де оны эп бирликте япайыкъ…”

О гъает муляйим ве назик эзгили йыр омюр билля хатримде къалды. Онынъ эзгиси манъа кечмишлерни хатырлата эди.

(Ю. Болат)

8-инджи иш. Берильген метинни кочюрип язынъыз. Там маналы сёзлерни бир, ярдымджы сёзлерни эки, модаль сёзлерни далгъалы сызыкъларнен къайд этинъиз.

Кучьлю фуртуна котерилип, Къара денъизнинъ далгъаларыны къаяларгъа шыпырткъанда, Чам базыда бир гъырчылдап ала: “Фуртунанен къучакълашмакъ истер эдим”. Бойле вакъытта бутюн джанлы махлюкъат: учкъан, чапкъан, йылышкъан айванлар — эписи Чамдан имдат арайлар, онынъ этрафына сыгъыналар. Онынъ, ишкир койлюнинъ эллери киби, гурь пытакълары туфанда къалгъан къушларгъа сыгъынмакъ ичюн бир ердир.

(А. Адиль)

9-ынджы иш. Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Исим насыл маналарны ифаделей?
2. Манасына коре исимлер насыл чешитлерге болюнелер?
3. Исимлер насыл сайыларда къулланылалар?
4. Исимлернинъ насыл грамматик категориялары бар?
5. Тизимине коре исимлер насыл чешитлерде олалар?
6. Исимлер джумледе насыл вазифелерде келелер?

10-унджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлерни морфологик талиль этинъиз.

Бекир агъа, демирджи оджагъы башында турар экен, озю де демир киби къызарып-къызгъынлашып кете. Бу дакъкъаларда о, бутюн омрюни ихтияджлыкъ ичинде кечирген бабасыны хатырлап ала: раметли бабасы Кезлев скеледе къоджаман пароходларны бошаткъан аммаллардан бири эди. Озь елькесинде киши котерип оламагъан ниджениджe юклерни ташыр эди. Шу вакъыт чокъ кишилер, бабасына

ошап, юксек бойлу, кенъ кокюсли олып етишеяткъан Бекир де аммал олур деп тюшюне эдилер. Лякин куньлерден биринде, бабасы, онынъ элинден тутып, энъ белли демирджи-уста Рамазаннынъ устаханесине алып барды.

— Шу огъланны адам эт — бир уста олсун, Рамазан, — деди.[с]

(Э. Амит)

3-юнджи дерс

11-инджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Сыфат насыл маналарны ифаделей?
2. Манасына коре, сыфатлар насыл чешитлерде олалар?
3. Сыфатлар насыл дереджелерде ве шекиллерде къулланылалар?
4. Тизимине коре, сыфатлар насыл шекиллерде олалар?
5. Сыфатлар джумлелерде насыл синтактик вазифелерни беджерелер?

12-нджи иш. Метинни кочюринъиз. Исим ве сыфатларны сечип, насыл джумле азасы олгъанларыны бельгиленъиз.

Мен, истер-истемез, козьлеримни ачтым ве пенджереден бакътым. Мораргъан ве терлеген джамларнынъ огюнден къыллап ягъмур ягъмакъта эди. Яшынлы ягъмур шеэр бойлап куньбатыгъа догъру кетмекте эди. Яшынлы ёлакълар, булутларны, бирден кок юзюни бойдан-бойгъа боле, айдынлата ве сонъра, айны тезликнен, сёне-оле эдилер. Бираздан, бир тарафтан бир тарафкъа юварлангъан, балабан бир демир сандыкъ киби, кок юзюнде кене де шатырды къопты.

(Э. Алимов)

13-юнджи иш. Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Сайы насыл маналарны ифаделей?
2. Манасына коре сайылар насыл чешитлерге болюнелер? Къулланувына коре?
3. Тизимине коре сайылар насыл шекиллерде олалар?
4. Сайылар джумледе насыл вазифелерни беджерелер?

14-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Сайыларны сечип, морфологик талиль этинъиз. Биринджи джумледе олгъан сёз бирикмелерини язып алынъыз, чешитлерини бельгиленъиз.

Меним Асан агъам 1902 сенеси декабрь 19-да Багъчасарай шеэринде догъды. О, къорантамызда учюнджи огълан эди. Агъам, иптидаий мектепни битирген сонъ, Багъчасарай гимназиясына окъумагъа кире ве оны 1920 сенеси муваффакъиетнен битире. Асаннынъ илериде музыка мутехассысы оладжагъы та балалыкъ чагъында белли эди. Бабам саз я да сантыр чалгъан киби олса, эки-учь яшындаки бала, юкъусындан уянып, козьлерини бабамнынъ пармакъларындан алмайып, динълей эди. Онынъ макъамлары эр вакъыт музыканен багълы ола эди. О, къамыштан, агъачтан тюрлю музыка алетлерининъ ангисини къолуна алмасын, чалмагъа пек тез огрене ве пек яхшы чала эди.

(А. Рефат)

15-инджи иш. Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

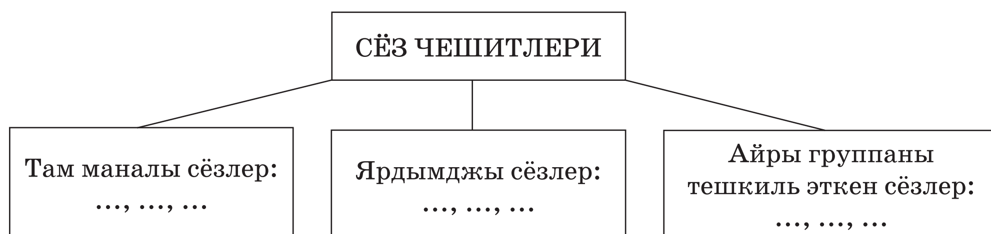

16-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Джумлелердеки сёзлер насыл сёз чешитлерине аитлигини бельгиленъиз. Кочюрильме ве къыя лафларда къоюлгъан токътав ишаретлерини изаланъыз.

Къырымлы муэллиф, тарихчы Абдул Гъафар: “Гъазы Герай хан… — алим эм де терен фикирли, кямиль ве адалетли шаир. Гъазаий лагъабы иле тили зенгин олып, джесарет дагъынынъ аким арсланы ве маариф гульзарынынъ хош эзгили бульбули, озь асырынынъ Байкъарасы ве инсанлар гонълюнинъ рухландырыджысы экен… Гъазы Герай фенни ве музыканы да яхшы биле эди. О, эр тюрлю алетте чалмагъа биле эди. Гъазаийнинъ озю бестелеген бир чокъ йырлары, авалары бардыр”, — деп яза.

Борагъазы Герайнынъ Къырымда хан олгъаны ве бунынънен багълы маджералар акъкъында икяе эткен Риза Нур адлы дигер бир тарихчынынъ язгъанына коре: “Гъазы Герай хан пек мерд, пек къараман, бир чокъ илимлерни темелли бильген, пек фазилетли, туркче, арапча ве аджемдже бильген шаир эди, музыканы билир, эр анги алетте чалгъан бир зат эди… Эгер Тюркие бу затнынъ къыйметини бильсе эди, ондан даа чокъ хызметлер корюлир эди”.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

4-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ ВЕ КЪОНУШУВ

Къаиделерни текрарланъыз!
Инсанлар даима бири биринен лакъырды эте, къонушалар: озьара бильги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анълашалар. Къонушкъан вакъытта олар бири дигерини динълей, хаберлер айта, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озю яза, демек, нутукънен къулланалар.
Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта *не макъсатнен* ве *кимге* мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

17-нджи иш. Оджанъыз, агъа я да къардашынъызнен, къартана-къартбабанъызнен селямлашынъыз. Бу селямлашув ве ал-хатыр соравлар бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири бириндан насыл фаркълана? Изаланъыз.

Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.
2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.
3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.
4. Хатырынъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъында пек чокъ лаф этмек чиркиндир.
5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

18-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этинъиз: достунъыз анълашкъан вакъытта китапкъанеге кельмеди. Телефоннен багъланып,

кельмегенининъ себебини сорамакъ керек. Эгер телефонны достунъызнынъ анасы алса, насыл сёзлернен мураджаат этерсинъиз? Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз.

19-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Сайгъы, урьмет киби мунасебетлерни ифаделейиджи незакет ибарелерини сайлап, дефтеринъизге язынъыз.

“Усеин Шамиль — тербиели, алчакъ гонъюлли генч... Эбет! Онынъ алидженаплыгъы манъа эвеллерде де малюм эди, — деп тюшюнди Суаде ханым ичинден. — Хырджыман киши, о, эйиликни ич бир вакъыт унутмаз”.

— Сизни корьмекле гъает хошнутым! — деди эв саибеси оджагъа, — Амма эвимизнинъ босагъасындан ичери атламагъанынъыз — дёрт йыл. Суаде аптенъиз буны унуткъандыр беллесенъиз, янълышасынъыз!

Усеин оджа онькеленювнинъ ерли ве акълы экенини анълап, онъайтсыз алда силькинерек, козьлерини юкъары котерди.

— Заман денъишти, Суаде апте! — деди о, тез-тез. Сынарча пармагъынен мыйыгъынынъ уджуны енгильден сыйпап алды. — Ишим пек агъыр. Вакъыт тапып оламадым.

(Ш. Алядин)

Къайд олунгъан сёзлерни кочюрип, теркиби боюнджа талиль этинъиз.

20-нджи иш. Ашагъыдаки джедвельге эсасланып, «Нуткъумыз ве къонушув насыл олмалы?» мевзусында сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз. Къаиделерни мисаллернен тасдыкъланъыз.

Нутукъкъа къоюлгъан талапларны окъунъыз ве оларгъа даима риает этинъиз.

Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

ЗАМИР

Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Сол тарафтаки джумлелерде олгъан ***Энвер, яхшы, алтынджы*** сёзлери ерине насыл сёзлер къулланылгъан?

Энвер китап окъуй.	**О,** китап окъуй.
Энвер **яхшы** китап окъуй.	Энвер **бойле** китап окъуй.
Энвер **алтынджы** сыныфта окъуй.	Энвер **бу** сыныфта окъуй.

Предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де бир усулнен шу предметни, аляметни я да микъдарны бильдирген сёзлерге **замир** дейлер. Замирлер исим, сыфат, сайы ерине къулланылалар.

Исим ерине къулланылгъан замирлер, исимлер киби, келишлернен тюрленелер; джумледе мунтеда, хабер, тамамлайыджы ве айырыджы вазифесини беджерелер: *Сервер ресимни элине алып, баягъы вакъыт* ***онъа*** *бакъып къалды. (Э. А.)* ***О, манъа*** *къатты топракъ устюнде тавшан изи тапмакъны огрете тургъан. (Ш. А.)* ***Бу мени*** *пек тааджиплендирди. (Ш. А.)*

Сыфат ерине къулланылгъан замирлер джумледе айырыджы вазифесини беджерелер: *Эрылгъанларнынъ назик къокъусы* ***манъа*** *Диляраны анъдыра.* ***О*** *къокъу мени саргъушландыргъандай эте. (Дж. А.)* ***Бойле*** *вакъытларда, эгер* ***оны*** *Амет тутмаса, эляк олып кетмеси бир шей дегиль эди. (Э. А.)* ***Ойле*** *шей ёкътыр онда. (Э. А.)*

Сайы еринде ишлетильген замирлер микъдарны ифаделемек ичюн къулланылалар, джумледе айырыджы ве хабер олалар: *Каштанов хастаханеде тамам къыркъ беш кунь ятты.* ***Бу*** *куньлер ичинде совхозда чокъ ишлер япылды. Шимди саат* ***къач****? (Ч. А.)*

21-инджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан замирлерни талиль этинъиз: а) насыл сёз чешити ерине къулланылгъан? б) насыл джумле азасы вазифесини беджере?

Къартбабам, Амет оджа да, **озь**[Ф] деврининъ зиялы табакъасына менсюп олып, Багъчасарайда оджалыкъ япа экен. Къартбабам азырджевап, шенъ, шакъаджы **бир** адам олгъан. **О,** сазны пек усталыкънен чала экен. Огълу Мамуткъа (бабам) саз чалмакъны илькиде **о,** огреткен. Къартбабамдан къалгъан пек къыйметли бир кичик саз эвимизде, къартбабамнынъ тюсю оларакъ сакълана эди. Сонъундан **бу** сазны бабам да чалгъан эди.

Бабам иптидаий тасильни **кенди** бабасындан ала. **О** девирде мектеплерде окъугъан балаларгъа махлес (мектеп ады) къоша экенлер. Къартбабам бабама, махлес оларакъ, Рефат адыны бере. Сонъундан айны **шу** мектеп ады аилемизнинъ сойадына чевирильди.

(А. Рефат)

22-нджи иш. “Эдебият” дерслигинден замирлернен кельген джумлелерни сечип, кочюрип язынъыз.

23-юнджи иш. Метинни кочюрип, замирлерни къайд этинъиз.

Мааллемизнинъ ортасында бир кёр къую бар эди. Къуюнынъ[т] янында балабан бир таш тура эди. Мааллемизнинъ энъ къарты — Вели къартбаба, бутюн кунь бу таш устюнде отурыр, кельген-кечкенни сейир этер эди. Бу къартнынъ бильмеген масалы, корьмеген шейи ёкъ, дей тургъанлар. О, пек акъыллы, фельсефеджи бир адам эди. Узакъ меркезлерден келип, онынъ эвинде афталарнен отурып, агъызындан эшиткенлерини язып алыр да, чыкъар кетер эдилер. О, бильгенини айтыр, керек олса, озю уйдурыр, эр кесни айретте къалдырыр, лякин язмагъа кельгенде: “Меним о къадар бильгим олса, эй, эй”, — деп ташлар эди. Атта, имза этмеге бильмей эди.

(Черкез Али)

24-юнджи иш. Ашагъыда берильген замирлернен джумлелер уйдурып язынъыз ве насыл джумле азасы олгъаныны бельгиленъиз.

Мен, бу, озю, бойле, не.

ЗАМИРЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ.
Шахыс замирлери

Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан замирлерни сечип, насыл мана ифаделегенлерини бельгиленъиз.

Анамдай эркелеп, башымны сыйпап[Ф],
Ильк кере къолума туттурдынъ къалем,
Бугунь **шу** къалемнен **мен, санъа** адап,
Шиир язам, севинем, юректен кулем.

Бу къалем мен ичюн бир парча кунеш:
О, нурнен толдура дефтерлеримни.
Онынънен арттырам **озюме** дост-эш,
О, кокке еттирди къыскъа элимни.

(И. Абдураман)

Замирлер, мана ве грамматик аляметлерине коре, секиз группагъа болюнелер:

1. **Шахыс замирлери:** *мен, биз* (I шахыс); *сен, сиз* (II шахыс); *о, олар* (III шахыс).
2. **Ишарет замирлери:** *бу, шу, о, ана бу, мына шу, мынавы, анавы, бойле, шойле, ойле.*
3. **Суаль замирлери:** *ким?, не?, къач?, насыл?, къайсы?, къачынджы?, къачар?*
4. **Айырыджы-умумлештириджи замирлер:** *бутюн, эписи, эр, эр бир, эр ким, эр шей.*
5. **Озьлюк замирлери:** *озь, кенди.*
6. **Бельгисизлик замирлери:** *кимдир, недир, къайсыдыр, насылдыр, бир ким, бири(си), базы.*
7. **Ёкълукъ замирлери:** *ич кимсе, ич бири(си), ич бир ким(се), ич бир шей.*
8. **Мулькиет замирлери:** *менимки, сенинъки, онынъки, оларнынъки.*

25-инджи иш. Метинни окъуп, юкъарыдаки джедвельге эсасланаракъ, замирлернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

Хайбулланы кой халкъы, йымшакъ табиаты, мискинлиги ве аджайип чалгъыджы олгъаны ичюн, урьмет эте эди. О, куреште де озюни корьсеткен сонъ, урьмети даа да артты. Лякин Хайбулла бунъа чокъ къулакъ асмады. Онынъ ичюн энъ керекли шей музыка тасилини темелинден огренмек эди. Бу истек оны ахыр-сонъу музыка окъув юртуна алып барды. Мында окъугъан девринде о, бу сааны темелинден огренмек ичюн, инсандан гъает буюк кучь, гъайрет, ираде талап олунгъаныны яхшы анълады. Лякин бундан къоркъмады, арзуларындан вазгечмеди, аксине о, озь макъсадына, не вакъытта олса да, илле иришеджегине къанды ве, бутюн къыйынлыкъларны енъип, чалышмагъа тырышты.

(Дж. Аметов)

26-нджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Замирлерни сечип, чешитини бельгиленъиз, джумледе беджерген вазифесини тайинленъиз.

Я дервизаларны айтмайсызмы?..

Адети узьре, курешни балалар башлайлар. Учь баланы йыкъып, гъалип чыкъкъан союна, бахшыш оларакъ, шу байракътан бир шей алып берелер. Эсас байракъ исе учь курешчини йыкъкъан пельвангъа такъдим этиле.

Ялы боюнда о йыллары энъ намлы курешчилер агъа-къардаш Варельджилер сайыла эдилер. Оларнынъ ыргъагъындан кимсе къуртулып оламай эди. Курешнинъ сонъунда исе олар, эписи ортагъа тюшип, тутуша, лякин, бири-бирини йыкъмай баягъы долангъан сонъ, курешни екюнлей, бахшышларны алып, къайта тургъанлар.

(Дж. Аметов)

Шахыс замирлери лакъырдыда иштирак эткен адамларны ве нутукъта тильге алынгъан шахыс я да предметни косьтерелер. Шахыс замирлери учь шахысны (I, II, III) анълаталар: I шахыс ***(мен, биз)*** — сёйлейиджи, II шахыс ***(сен, сиз)*** — динълейиджи, III шахыс ***(о, олар)*** — нутукъ девамында иштирак этмеген, сёйлейиджи я да динълейиджи эслеп кечкен шахысны я да косьтерильген предметни ифаделей. Шахыс замирлери текликте ве чокълукъта къулланылалар. I ве II шахысларда теклик ве чокълукъ айры-айры сёзлер вастасынен ифаделене, III шахыснынъ чокълугъы исе, ***о*** замирине ***-лар*** къошулувынен япыла: ***о+лар***. Сёйлейиджи, мананы къуветлендирмек истегенде, чокълукъны даа зияде этип косьтергенде, ***биз*** ве ***сиз*** замирлерине

-лер ялгъамасыны къоша билир: ***биз+лер, сиз+лер*** киби.

Шахыс замирлеринин I, II шахыслары, инсан акъкъында лаф кеткенде, къулланыла, III шахыс исе, тек адамлар акъкъында лаф кеткенде дегиль де, башкъа джанлы ве джансыз предметлер акъкъында лакъырды этильгенде де, къулланыла.

Сиз замири, чокълукъны ифаделемектен гъайры, урьмет манасында да къулланыла.

27-нджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан замирлер кимни я да нени косьтергенини анълатынъыз.

Бу бульбуль **манъа** сонъки куньлерде[Т] юкъу бермей. Ёкъ, ёкъ, **мен онъа** къаршы дегилим, аксине, джан-юректен мемнюним. **Онынъ** татлы йыры **мени** саарьде юкъудан уянта, юрегимни севинчнен ве кедернен толдура. Гонълюмни аст-усть эте. **Манъа** кечмишимни, балалыгъымны хатырлата. **Мен** тёшегимден секирип турам, азбаргъа чыкъып, беденимни танъ тазелигине, чокъракъ сувуна батыргъан киби далдырам, озюмни бала киби ис этем.

(Т. Халилов)

28-инджи иш. Метинни кочюрип, джумлелерде олгъан замирлерни талиль этинъиз.

... Кене дженктен сонъки о узакъ, агъыр йыллар. Биз, он-он беш къоранта бир олып, бир баракта яшаймыз, бир аиле киби, муаббет къонушамыз[Ф]. Серник олсун, бир кесек сабун олсун — эр кес бири-биринен болюше, бири-бирине ярдым элини узата. Арамызда ич бир тюрлю сыр деген шей ёкъ, чюнки къоранталарны бири-биринден индже тахта дивар айыра. Эгер кимдир баракнынъ бир башында оксюрсе, о бир башында эшитиле. Адамлар севинч ве къасеветте, ишанч ве къаарьде, омюр ве олюмде — эр шейде — бирлер.

(Т. Халилов)

7-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ ЧЕШИТЛЕРИ

29-ынджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1.Нуткъумыз насыл чешитлерден ибарет?
2.Икяеде не акъкъында сёз юрютиле?
3.Тариф эткенде, не акъкъында айтыла?
4.Фикир юрюткенде, насыл мунасебетлер талиль этиле?
5.Нутукъ чешитлерини насыл суаллернен бельгилемек мумкюн?

Къаиделерни текрарланъыз!
Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютюв.**
Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрютиле. **Тариф эткенде,** инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. **Фикир юрюткенде** исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озьара мунасебетлери талиль этиле.
Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — ***не олды?*** тарифке — ***насыл?*** фикир юрютювге ***не ичюн?*** киби суаллер къоймакъ мумкюн.

30-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Метин нутукънынъ насыл чешитинде язылгъан? Мевзусыны бельгилеп, метинге серлева къоюнъыз.

Биз саба тургъанда, мавы кокте йылдызлар даа парылдай эди. Серин ельчик бизим бетимизни сыйпай. Саба темиз аванен нефес алмакъ пек хош келе эди.

Атлар буюк маджарларгъа екильди. Биз ёлгъа чыкътыкъ. Чёльге еткенде, ёлнынъ эки тарафындаки ызанларда алтын башакълар бизни къаршыладылар. Этрафта пек дюльбер корюниш бар. Бир тарафта — комбайн гурюльдей, ызандан кенъ бир ёлакъ чалып, бастырып кете.

Дигер тарафтан кескин чалгъы машиналары ашлыкъларны чала. Бойлеликнен, кениш чёльде гурюльти, инсан, айван сеслери янъгъырай. Шенъ чёльге бир къат даа шенълик бере.

(Р. Муллина)

31-инджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Бирисини сайлап, фикир юрютюв иншасыны язынъыз. Иншанъызнынъ планыны тизинъиз.

1. Илим — акъыл чокърагъы.
2. Джаиллик — джан азабы.
3. Зенаатсыз адам — мейвасыз терек.
4. Энъ яхшы гузеллик — эдеп ве бильги гузеллиги.
5. Энъ хайырлы мирас — эдеп.

8-инджи дерс

Шахыс замирлерининъ келишлернен тюрленюви

Шахыс замирлери келиш ялгъамаларынен тюрленелер

Баш келиши	Саиплик келиши	Догърултув келиши	Тюшюм келиши	Ер келиши	Чыкъыш келиши
Мен	Меним	Манъа	Мени	Менде	Менден
Сен	Сенинъ	Санъа	Сени	Сенде	Сенден
О	Онынъ	Онъа	Оны	Онда	Ондан
Биз	Бизим	Бизге	Бизни	Бизде	Бизден
Сиз	Сизинъ	Сизге	Сизни	Сизде	Сизден
Олар	Оларнынъ	Оларгъа	Оларны	Оларда	Олардан

32-нджи иш. Метинни окъунъыз. Шахыс замирлерини сечип, келишини ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

Чиркий учып кельди ве арслангъа шойле[ф] деди: “Сени пек къуветли деп айталар. Сен тишлеринънен кемире, панджаларынънен тырнай экенсинъ. Бунынъ керчек олгъаныны анъламакъ ичюн сенинънен курешмек истейим. Къоркъмасанъ, чыкъ къаршыма!”

Арслан, тишлерини сыкъып ве чырайыны сытып, озь къараманлыгъыны[т] чиркийге бильдирмек истеди. Чиркий вызылдап, арсланнынъ чыплакъ бетини, бурнуны тишлемеге башлады.

О, ачувланып, озь бетини панджаламагъа ве тырнамагъа башлады, бетининъ териси сыдырылып, къангъа боянды ве арсланнынъ такъаты битип, ерге йыкъылды.

Чиркий, севинчнен вызылдап, учып кетти. О, бий ювасына растке-

лип, онъа сарылып къалды. Ювада яткъан бий оны сувурып ашамагъа башлады. Чиркий, къуртулышкъа чареси тапылмагъанындан: “Айванлар арасында энъ къуветли олгъан арсланны енъдим де, шимди бу бийнинъ къолундан олем”, — деди.

(Масалдан парча)

Шахыс замирлерини келишлернен тюрлендиргенде, ашагъыдаки имля къаиделерине эмиет беринъиз:

1. Саиплик келишинде: *сен+нинъ — сенинъ.*

2. Догърултув келишинде: *мен — манъа, сен — санъа, о — онъа.*

3. Тюшюм келишинде: *мен+ни — мени, сен+ни — сени.*

4. Ер ве чыкъыш келишлеринде: *о+н+да — онда, о+н+дан — ондан.*

33-юнджи иш. Юкъарыда берильген джедвельден алты замирни сечип, оларнен джумлелер уйдурып язынъыз.

34-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан шахыс замирлерини сечип, келишини ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

Меним насыл этип имтиан бергеним, даа бугуньки киби, акълымда: Осман Акъчокъракълы манъа къадимий Мысыр акъкъында суаль берген эди. Мен Мысыр ихрамлары, Сфинкс иероглифлери хусусында бильгенлеримни айттым. О, эеджанланып, еринден турды ве “Аферин, къызым”, — деди.

Асан Сабри эфенди Айвазов имля ве къырааттан суаллер берди. Сонъ о, бир шиир окъумамны риджа этти. Шаир Мехмед Эминнинъ “Аят къавгъасы” шиирини окъудым. Бу шиирни меним бабам пек севе эди. Шиирни эр кес бегенди. Сабри Айвазов, суаль берювни девам этерек, манъа эзберден бир къач рус сёзюни яздырды, терджимесини сорады. Суаллерге догъру джевап бергенимни мен мусафирлернинъ эеджан иле эль чырпкъанларындан бильдим.

(А. Рефат)

35-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, алты джумле язынъыз.

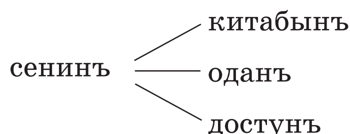

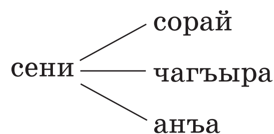

Сенинъ ве *сени* замирлерининъ джумледе беджерген синтактик вазифелерини бельгиленъиз.

36-нджы иш. Метинни окъунъыз. Замирлерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз. Замирлернен берабер кельген сёз бирикмелерини язып алынъыз.

Ашыкъ Умер Къырымнынъ энъ ахлякъчы, аджайип шаирлеринден[м] бири эди. Ашыкъ Умерден сонъ, къырым саз шаирлери арасында экинджи ерде Ашыкъ Ариф турмакътадыр. Бу эки буюк шаирнинъ шиирлерини эр бир къырымлы севип окъумакътадыр... Не улу ханлар, не явуз султанлар, не де къудретли бейлер, мырзалар озь зенгинликлеринен, озь къыйметли джевэрлеринен, эльмазларынынъ парылтыларынен Ашыкъ Умернинъ козьлерини къамаштырып, оны озьлерине джельп этип, якъынлаштырып оламадылар. Озюнинъ истидадына, мейилине садыкъ шаир, кой-койден, шеэр-шеэрден, мемлекет-мемлекеттен юрип, эр кесни озюнинъ сёзюнен, сазынен кендисине исиндирип, динълейиджилерини эйиликке, догърулыкъкъа, къардашлыкъкъа чагъырды. О, беш вакъыт намазыны къылмакъ ичюн, джамиге киргенде биле, севимли сазыны янындан айырмаз эди.

(В. Домбровский)

9-ынджы дерс

Ишарет замирлери

Берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан замирлер не макъсатнен къулланылалар?

... У. Инпчи **о** девирдеки вазиетни “Эвлерге бакъкъанда” шииринде ифадели тасвир эте.

Анавы эвде токъ къурсакълы агъалар бар,
Мынавы эвде ач къурсакълы агълавлар бар.
Анавы эвде эр кес куле, джыйынмы бар?
Мынавы эвде эр кес агълай, олюми бар?
Мына бойле фукъарелер ичюн агъыр ве аджыныкълы вакъытта Умернинъ яшлыгъы кече.

(Эдебият дерслиги)

Ишарет замирлери насыл джумле азасы вазифесини беджерелер?

Ишарет замирлери предметни вакъыт ве ерине коре косьтерип айырув ичюн къулланылалар. Бу группагъа бойле замирлер кире: ***бу, шу, о, анавы, мынавы, бойле, шойле, ойле***.

Ишарет замирлери ***ана, мына*** сёзлеринен де къулланылалар: ***анавы (ана о), мынавы (мына о), мына шу, мына бу*** киби. Бойле вакъытлары ана, мына сёзлери ишарет замирлерининъ манасыны къуветлендирмек ичюн хызмет этелер: ***Анавы*** *эвде токъ къурсакълы агъалар бар.* ***Мынавы*** *эвде ач къурсакълы агълавлар бар. (У.И.)*

Ишарет замирлери джумледе, эксерий алларда, айырыджы вазифесини беджерелер. Лякин олар, исим еринде къулланылгъанда, исимге хас ялгъамаларны къабул этелер *(булар, буларнынъ, буларгъа, буларны, буларда, булардан; шулар, шуларнынъ, шуларгъа, шуларны; будыр, шудыр, одыр* киби) ве джумледе баш ве экинджи дередже азалары олалар.

37-нджи иш. Метинни окъунъыз. Ишарет замирлерини сечип, келиши ве джумледеки вазифелерини бельгиленъиз.

Бир чокъ музыкашынасларны[т] меракъландыргъан бир меселе олса, о да музыкада миллий колориттир.

Бу, музыка санатыны анъламакъ ичюн бир анахтар олып, халкъ музыка иджадына догърудан-догъру мунасебети бардыр. Не ичюндир, кимерде чокъусы, халкъ иджады энди эскирди, о, ялынъыз музейге, я да тарихий бир материал олып къалды, деп таныйлар. Бу эльбетте, пек янълыш бир тюшюнджедир. Эгер бизлер халкъ иджадынен теренден меракъланып бакъсакъ, шубесиз, онынъ гузель йырларындан, музыкасындан биз о халкънен танышамыз ве якъынлашамыз. Йырлар ве асырларнен халкъ иджады, о халкъны унуттырмай ве о халкънынъ даа яшагъаныны бизге беян эте.

(Э. Налбандов)

О ишарет замири шахыс замирининъ учюнджи шахсынен бир шекильдедир. Ишарет замири даима исимге я да исим ерине къулланылгъан сёзлерге багъланып, оларны айырып келир: ***О*** *ишни манъа авале эттилер* (бу джумледе ***о*** замири айырыджы вазифесинде ишлетильген, демек, ***о*** ишарет замиридир). ***О,*** *эки элинен байракъны къавий тутып, тегиз адымлай. (А.В.)* — Бу джумледе ***о*** замири исим ерине къулланылгъан, демек, ***о*** шахыс замиридир, джумле ичинде виргюльнен айырыла.

38-инджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Замирлерни сечип, ***о*** замирининъ чешитини ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

Асан бу дакъкъа анасыны[м] о къадар корьмек истеди ки… Эгер о, шимди анасыны тапса, онынъ тизлери устюне бетинен къапакъланыр, оны къучакълар ве онынъ оглюгини козь яшларынен сылатыр, агълар ве агълар эди. О, анасына озюнинъ бутюн чеккен хорлукъларыны, ынджынувларыны, ашагъан котеклерини, оны арангъа къойларнен берабер яткъызгъанларыны, оны къойларнен берабер сасыкъ ве дымма къаранлыкъ аран ичинде къалдырып, устюнден килитлегенлерини — эписини-эписини айтыр эди.

(У. Ипчи)

39-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни, джумле азаларынен кенишлетип, толдурынъыз.

1. О, … талебедир.
2. О талебе … .
3. О, … оюнджы.
4. О оюнджы … ойнай.
5. О, … китапны окъуй.
6. О китап … акъкъындадыр.

10-унджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ
ТАРИФЛЕЙИДЖИ ИНША

40-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Бу метинге насыл суаль къоймакъ мумкюн. Метиннинъ чешитини бельгиленъиз: икяе, тафри, фикир юрютюв.

Мен Аюв-дагъынынъ тёпесине тырмашам.

Бу манзара мени озьджесине мефтюн этти…

Мен чокъ дагълар корьдим, чокъ эфсанелер ве йырлар эшиттим. Амма бугунь, не ичюндир, айрыджа эджанлым. Этрафкъа бакъам да, озюм ичюн янъылыкълар ачам, озюмде манъа даа белли олмагъан дуйгъуларны ис этем.

Эбет, бельки де ойледир! Лякин…

Шимди мени башкъа фикирлер, башкъа дуйгъулар эеджанландыралар. Узакъкъа, къаяларгъа бакъам да, гуя там бир нокътагъа догърултылгъан бинокльдеки киби, ялынъыз бир шейни корем – Чамны! Мен онынъ нефес алгъаныны сезем, япракъларынынъ шувулдагъаныны эшитем ве озюм де джесюр, чыдамлы, мераметли Чам киби, олмакъ истейим.

(А. Адиль)

Къаиделерни текрарланъыз!

Биз эр кунь бир де бир инсанны, предметни, айванны тарифлеймиз. Тарифлемек – предмет я да адисенинъ аляметлерини ачып косьтермек, изаламакъ, тариф этмек.

41-инджи иш. Юкъарыда берильген тарифлейиджи метинни окъунъыз. Онынъ тилине, тизилювине эмиет беринъиз. Бу метинни окъугъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола? Метиннинъ эсас фикрини къайд этинъиз. Табиат левхасыны тарифлемек ичюн муэллиф къуллангъан сыфатларны, къыяслав сёзлерини сечип, кочюрип язынъыз.

42-нджи иш. Кязим Эминовнынъ «Дженюп эртегеси» серлевалы ресимине дикъкъатнен бакъынъыз. Мында тасвирленген левхагъа ве юкъарыдаки метинге эсасланып, тарифлейиджи инша язынъыз. План тизип, серлева уйдурынъыз.

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, алынъыз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
4. Тарифэткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.
5. Язгъан фикирлеринъизни, гонълюнъизден кечиререк, онъа мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

Эминов К. **Дженюп эртегеси**

11-инджи дерс

Айырыджы-умумлештириджи замирлер

Шиирни окъунъыз, къайд олунгъан замирлер нени косьтерелер? Олар джумледе насыл вазифени беджерелер?

Дюньяда **эр шейнинъ** къыймети ола,
Ана къыйметининъ ёкътыр ольчюси.
Аятнынъ къач чешит зийнети ола,
Эбедий къалгъан шей — тек ана тюсю.
Аятта бар экен шефкъат, мерамет,
Аятта бар экен севги-муаббет,
Аятта бар экен ишанч, намус-ар,
Эписи, эписи — сизден, Аналар!

(Ш. Селим)

Айырыджы-умумлештириджи замирлер предмет я да онынъ бир де бир аляметини айырып я да топлап косьтерелер: *эписи, бутюн, джеми, эр, эр кес, эр шей, эр ким, эр бир.*

Эписи, бутюн, джеми **сёзлери сыфат олып да къулланыла билелер. О вакъыт олар исим огюнде келир ве айырыджы вазифесини беджерелер.**

Эр, эр кес, эр шей, эр ким, эр бир **замирлери *эр* сёзюне суаль замирлери я да *бир* сёзю, базан *шей* сёзю къошулып япыла.**

43-юнджи иш. Юкъарыда берильген Ш. Селимнинъ шиирини язып алынъыз. Джумлелерде олгъан суаль, шахыс, айырыджы-умумлештириджи замирлерни къайд этип, талиль этинъиз: а) келиши; б) джумледе беджерген синтактик вазифеси.

44-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Замирнен кельген джумлелерни кочюрип алынъыз. Замирлернинъ чешитлерини ве синтактик вазифесини бельгиленъиз.

Эр йыл[ф] мектебимизнинъ дёртюнджи сынфыны 15—20 бала битире эди. Имтианларгъа балаларнынъ ана-бабалары чагъырыла, “Терджиман” газетасынынъ хадимлери давет этиле эди. Бу джумледен, Исмаил бей Гаспринский, Осман Акъчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Якъуб Кемал ве дигерлери бу имтианларда булуна эдилер.

Куньлернинъ биринде Гаспринский шеэр моллаларыны[т] да имтианларгъа теклиф этмек кереклиги акъкъында бабама: “Оларны чагъырмакътан макъсат шудыр ки, къырымтатар балаларынынъ шу мектепте къыскъа муддет ичинде не къадар бильги алып, айны заманда диний ве ахлякъий малюматларда да бир чокъ моллалар иле ярышлашмакъ севиесине малик огъанларыны озь козьлеринен корьсинлер ве къулакъларынен эшитсинлер”, — деген эди.

(А. Рефат)

45-инджи иш. Ашагъыда берильген замирлерни келишлернен тюрлендиринъиз. Бир къач замирнен джумлелер уйдурынъыз.

Эписи, эр шей, джеми, бутюн.

46-нджы иш. Шиирни окъунъыз. Айырыджы-умумлештириджи замиринен кельген джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бульбуль киби сёйлене
Шайлы къызчыкъ Урьяне.
Йырлай назик сес иле,
Сёзлери — дане-дане.

Бир “Къайтарма” тёшесе,
Эр кес шаша: “Сагъ ол!” — дей.
Йипиш къушакъ эм фесни
Пек севе ве айбетлей.

Къувандырып эр кесни,
Къызчыкъ йырлай айнени.
“Торуным къачан буюр?” — деп,
Битай сая ай, кунни.

Йырла, ойна, Урьяне,
Билеклеринъ талмасын.
Къырымнынъ бульбули ол,
Халкъ севинип агъласын.

(А. Велиев)

47-нджи иш. Бедиий эдебияттан айырыджы-умумлештириджи замирлернен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

12-нджи дерс

Суаль замирлери

Суаль замирлери сёйлейиджиге белли олмагъан шейни бильмек ичюн къулланыла: ***ким?, не?, къач?, насыл?, къайсы?, къачынджы?, къачар?***

Ким? суаль замири, тек адамлар акъкъында лаф кеткенде, къулланыла, ***не?*** замири исе, адамлардан башкъа тири ве джансыз предметлер акъкъында лаф кеткенде, ишлетиле.

48-инджи иш. Ашагъыдаки ривает парчасыны окъуп, суаль замирлерини сечип, синтактик вазифелерини бельгиленъиз.

Бир факъыр, огюзлерини сатып, базардан коюне[т] къайтаяткъан вакъытта, ёлда апансыздан онынъ алдына бир атлы чыкъкъан да:

— Чыкъар параларынъны, мен Алимим! — деп къартнынъ параларыны тутып алгъан. Ёлда онъа бир атлы даа расткельген. О:

— Къартым, не ичюн агълайсынъ? — деп сорагъан.

— Неге агъламайым, меним къапумда огюзчигим бар эди. Мен, помещикке олгъан борджумны одемек ичюн, огюзлеримни базарда сатып къайта эдим. Бу ерге кельгенде, ана шу Алим деген динсиз, ёлумны басып, параларымны тонап кетти, — деген.

Алим:

— Насыл Алим, сен шаштынъмы шу? Аты недай эди, къартым? Къайсы тарафкъа кетти? — деген.

— Шеэр бетке кетти, балам, — дей къарт.

Арасы чокъ кечмеден, Алим бу эрифни тутып кетирген ве къарткъа:

— Сенинъ параларынъны алгъан Алим бумы, къартым? — деп сорагъан.

— Эбет, бу эди, балам, — дей къарт.

Озюни Алим деп адландыргъан бу хынзыр, аман джебинден къартнынъ параларыны чыкъаргъан. Алим онынъ къолундан параларыны алып, ёлджу къарткъа берген де:

— Къартым, Алим мына меним! О, хырсыз эрифнинъ бирисидир! — деп, шу ерде къойнундан юз кумюш даа чыкъарып, къарткъа берген. Къарт, бу параларны да алып, къувана-къувана коюне къайткъан экен.

(Ривает)

49-ынджы иш. Шиир парчасыны окъунъыз. Къайд олунгъан замирлернинъ чешитлерини ве синтактик вазифелерини таинленъиз.

Бир заманда дюньяда бар къоянлар[ф]
Бир орманда джумлеси топлангъанлар.
... Тап сонъунда топлашып, дертлешкенлер:
— **Не ичюн** къоркъакъ адыны алгъанмыз, — деп,
Ер къоркъагъы олып да къалгъанмыз, — деп,
Кимни корьсек, **биз** къоркъып къачамыз, — деп,
Къоркъа, пыса кунь корип яшаймыз, — деп.
Шай юрьгендже, яхшыдыр ерге батмакъ!
... Эписи дей: — Яшавгъа акъкъымыз бар.
Къоркъакъларгъа яшайыш, дюнья да тар...
Даркъалалар къоянлар, кокрек джайып,
Озьлерини эм джесюр, батыр сайып.

(З. Джавтобели)

50-нджи иш. Ашагъыда берильген суаль замирлерини келишлернен тюрлендиринъиз. Бир къач замирнен джумлелер тизинъиз.

Ким, къачынджы, не, къайсы.

13-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

МЕТИННИНЪ КЕНЪ ВЕ ТАР МЕВЗУСЫ

51-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Мундериджесине бакъып, эсас фикрини, мевзусыны тайинленъиз.

1930 сенелери къырымтатарлар ичюн[Ф] пек агъыр олды. Халкъымызны чешит сыныфларгъа больдилер, буюк акъсызлыкълар япылды. Ич гунасы олмагъанларны Сибирь ве Уралгъа сюрдилер. Бабамны да, руханийлер аилесинден деп, НКВД чокъ соргъуларгъа чекти. Чаресиз алда къалгъан бабам: “Меним бабам къалпакъ кие эди, мен такъие кием, огълум исе шапке киеджек”, — деп, озюни къорчалагъан эди. Къырымтатар халкъынынъ озь кольгесинден къоркъып яшагъан вакъты эди. Затен, девлет баскъысындан гъайры, кимлернинъдир шикяет этювлеринден къоркъмайып яшамакъ меним халкъыма къысмет олмады...

(Ф. Юртэр)

Къаиделерни текрарланъыз!
Мевзу — бу метиннинъ эсас мундериджеси.Метиннинъ мевзусы, адетиндже, онынъ серлевасында акс олуна. Мевзулар (метин, инша, агъзавий чыкъышларнынъ мевзулары) **кенъ ве тар, муайен** ола билирлер.
Кенъ мевзу бир къач тар мевзулардан ибарет олур. Тар мевзу кенъ мевзунынъ бир къысмы оларакъ келир.

52-нджи иш. «Ватаным» деген кенъ мевзугъа аит олгъан бир къач тар мевзулар боюнджа къыскъа метинлер язынъыз.

1. Ватанымнынъ табиаты.
2. Ватанымнынъ кой ве шеэрлери.
3. Ватанымнынъ тарихы.
4. Ватанымнынъ пайтахты.
5. Ватанымнынъ къараманлары

Язгъан метининъизде джумле азаларыны сызыкъларнен бельгиленъиз.

53-юнджи иш. Метинни окъуп, чешитини бельгиленъиз (икяе, тариф, фикир юрютюв). Метиннинъ мундериджесине эмиет берип, муэллиф ифаделеген эсас фикирни къайд этинъиз. Кенъ мевзугъа кирген тар мевзуларны бельгиленъиз.

Бутюн Шаркъта олгъаны киби, эрте девирлерде ве, хусусан, орта асырлардан башлап, Къырымда назм гъает кениш сильтем ала. Белли тарихчы Ф. Хартахай "Къырымтатарларда назм пек популяр эди, шунынъ ичюн де оларда пек чокъ шаирлер бар эди", — деп нафиле язмай. Акъикъатен, XIV асырдан башлап бир сыра шаирлер гъает махсулдар иджат этелер. Оларнынъ арасында энъ корюмлилери: Абдулмеджид эфенди, Усеин Кефевий, Менгли Герай (XV асыр), Бора Гъазы ве Раммельходжа (XVI асыр), Ашыкъ Умер ве Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч ве Ашыкъ Ариф, Джанмухаммед ве Эдип эфенди (XVII асыр) ве дигерлери. Белли тарихчы Сеид Мухаммед Риза озюнинъ "Ассеб-ос-Сейяр" ("Еди сейяре") китабында Гъазаийнинъ, Теркийнинъ, Абдульазиз эфендининъ ве дигер шаирлернинъ эсерлерини кетире.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

54-юнджи иш. «Догъгъан кунюм» серлевалы метин язынъыз. Бу кунюнъиз насыл дуйгъуларнен башланды? Не яптынъыз? Догъмушларынъыз, достларынъыз сизни насыл хайырладылар?

Язгъан джумлелеринъизде синоним, антоним сёзлерини, хитап, диалогларны къулланынъыз.

14-юнджи дерс

Озьлюк ве мулькиет замирлери

Озьлюк замири малюм, муайен бирликни айырып ифаделей. Озьлюк замирлери булардыр: ***озь*** ве ***кенди***. ***Кенди*** озьлюк замири эдебий тильге дженюп шивесинден кирген ве ***озь*** замирине коре азджа къулланыла: *озь козюмнен, бир озюм, сен озюнъ, Дилявер озю, мен кендим* киби.

Мулькиет замирлери бир де бир шахыскъа я да предметке аитликни, менсюпликни ифаделейлер. Мулькиет замирлери сонъларында саиплик келиши ялгъамасы олгъан шахыс замирлерге ве исимлерге ***-ки*** ялгъамасы къошулувынен япылыр: *менимки, сенинъки, онынъки, заводнынъки* киби.

55-инджи иш. Озьлюк ве мулькиет замирлерини къулланып, джумлелер тизинъиз. Энъ меракълы джумлелерни дефтерлеринъизге язынъыз.

56-нджы иш. Метинни кочюрип, джумлелерде олгъан замирлернинъ чешитлерини бельгиленъиз, синтактик вазифелерини къайд этинъиз.

Арадан эки йыл кечкен сонъ, кузь куню эди. Отькюр сувукънен къошулгъан сувлу туман, эр шейнинъ ренкини учургъан, эр шейге сарыла эди. Иште, бойле бир куньде, ёл бою кетеяткъанда, аркъамдан бириси къычырды:

— Мераба, джигит! Амансынъмы, балабан акъай болгъан да кеткенсинъ...

Айланып бакъсам, Джемай акъай экен. Онынъ сач сакъалында къара къыллары сайыладжакъ къадар аз къалса да, озю пек тирнекли корюне. Аманлыкъ, эсенлик сорашкъандан сонъ, бириндджи сёзюм огълу Керимни сорамакъ олды. Джемай, меним соравыма бир кереден джевап бермеди, алдына бакъып турды.

(Дж. Гъафар)

57-нджи иш. Эдебият дерслигинден озьлюк ве мулькиет замирлери иле кельген джумлелерни сечип, кочюрип язынъыз. Замирлернинъ джумледе беджерген синтактик вазифесини бельгиленъиз.

58-инджи иш. Метинни окъунъыз. Замирлернен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз. Замирлернинъ чешитини ве джумледеки вазифесини тайинленъиз.

Озюнинъ ильк ве севимли эдебият оджасы Сеит Абдулькерим Шерифий вефат эткен сонъ, Умер медресени быракъа ве озь севген зенаатына — озю язгъан шиирлерине, къошмаларына макъамлар уйдурып, кедайлыкъкъа тутуна ве, Кезлевнинъ энъ мутебер, къатнавлы къавеханесинде отураракъ, саз чалып, тюркюлер айтмагъа башлай. Аджайип сес саиби, истидатлы бу кедайгъа "Ашыкъ Умер" деп нам къоялар. "Ашыкъ Умер" деген ад, аз бир вакъыт ичинде бутюн ярым адагъа ве онынъ дживарларына эшитиле. Онынъ шиирлерини, гъазеллерини хаттатлар (эльнен нусха кочюриджилер) язып, кочюрип етиштирамайлар. Оны корьмек, онынъ тюркюлерини озь къулакъларынен эшитмек ичюн, онынъ макъамларыны огренип алмакъ ичюн, башкъа шеэрлерден яш авескяр чалгъыджылар, йырджылар Кезлевге келелер.

Бир къач йыллардан сонъ, Ашыкъ Умер къомшу тюркий диярларгъа сеферге чыкъа.

(Э. Шемьи-заде)

59-ынджы иш. Ашагъыда берильген замирлерни келишлернен тюрлендирип, оларнен бир къач джумле тизинъиз.

Озюм, менимки.

15-инджи дерс

Бельгисизлик ве ёкълукъ замирлери

Бельгисизлик замирлери малюм олмагъан предметни, аляметни анълаталар. Башкъа замирлернинъ манасы контекстте анълашыла, амма бельгисизлик замирнинъ манасы контекстте де ачылмайып къала.

Ёкълукъ замирлери мевджут олмагъан предмет, алямет я да микъдарны умумийлештирип косьтерелер. Ёкълукъ замирлери суаль замири я да ***бир, шей*** сёзлери огюне ***ич*** сёзюни къоювнен япыла: *ич ким (ич кимсе), ич бир (ич бири), ич бир ким(се), ич бир шей* киби.

60-ынджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтерлеринъизге язып алынъыз. Бельгисизлик, ёкълукъ замирлерини тапып, астларыны сызынъыз.

1. Мен, босагъадан атлап, азбаргъа[т] чыкъкъанда, негедир сюрюндим[ф]. (У.Э.) 2. Лякин ич бир шей айтмады, къазыкъ киби, къатып

къалды. (Ю.Б.) 3. Немсе ордусы Бельгия ве Франция топрагъына сокъулды ве бир къач афта ичинде оларны басып алды. (М.А.) 4. Бу сонъки куньлер ичинде шейлеринен чагъырылгъан къадынлардан ич бир кимсе койге къайтарылмады. (А.Д.) 5. Зулейха, Ниярнынъ антерине ве сонъундан озюнъкисине бакъып, агъламагъа башлады. (У.Э.) 6. Зинаида Петровна, нелердир сёйлемек ичюн, агъызыны ачты. (Ш.А.) 7. Лякин бу дубарадан ич кимсенинъ хабери олмады. (Ю.Б.) 8. Бойлеликнен, бир къач ай кечип кеткенини дуймай къалдыкъ. (М.А.)

61-инджи иш. Шиир парчасыны окъунъыз. Замирлерни сечип, чешитини ве синтактик вазифесини бельгиленъиз.

... Кими чекер энине,
Кими чекер боюна.
Базы кенди динине,
Базы дженк мейданына.
... Эписининъ мерамы шу:
Сен къазан вер, есин о.
Кими киер алтын тадж,
Кими бир пула мухтадж.

(У.Ш. Тохтаргъазы)

62-нджи иш. Бедий эдебияттан бельгисизлик ве ёкълукъ замирлери иле кельген джумлелерни кочюрип язынъыз.

63-юнджи иш. Метинни кочюрип, замирлернинъ астыны сызынъыз, келишлерини ве синтактик вазифелерини бельгиленъиз.

Мен дикъкъатнен динълеп турдым. Лякин не яшлар, не къызлар, джыйын тамам олгъанджек, эр кеске белли, трафаретке чевирилип къалгъан чынълардан ич бирисини текрарламадылар. Мени айретте къалдыргъан бир шей даа олса, о да, айтылгъан чынъларнынъ пек чокъусынынъ биринджи сатырлары эп табиат адиселерини акс эттирген ве чынъджыларнынъ табиатны денъев кучьлери буюк олгъаныны тасдыкъ эткен бедиий сёзлерден ибарет олмасы эди.

Меним къонакъбайым, Мемет оджа, манъа: “Эмиет бердинъми, яшларнынъ чынълары анги арифнен битсе, къызларнынъ чынълары шу арифнен башлай”, — деди. Динъледим. Акъикъатен, ойле экен. Мен, шу яшыма келип, бизим кедайларымыз, чынъджыларымыз арасында ярышны аселет къыйынлаштыргъан бойле сёз-ариф оюнлары да оладыр деп, ич ойланмагъан эдим.

(Э. Шемьи-заде)

16-нджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ

ТАРИФ

Къаиделерни текрарланъыз!
Тариф – нутукънынъ бир чешити. Тарифнинъ эсасыны бир де бир эшья, адисенинъ аляметлерини тарифлемек, ифаделемек тешкиль эте.

64-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Макъаледе котерильген меселеге озь мунасебетинъизни бильдиринъиз.

Шимдики девирде къадын-къызлар земаневий эвге миллий тюс ве рух багъышлагъан Къуран къаплары ве ресимлер, орьтюлер ве ястыкъ устьлери, къол безлери ве дивар безлери ве саире дюльбер шейлер нагъышлайлар.

Биз сонъки вакъытта бетон, пластик ве джамдан япылгъан земаневий эвлер къурмагъа тырышамыз. Бельки оларны донатувда паалы эшьялардан гъайры, миллий рух, гузеллик, сыджакълыкъ багъышлагъан санат эшьялары — кумюш ве алтын йиплернен ишленген эвджыярлар, орьтюлер, Къуран къаплар олса, бу шейлер эвимизге шырныкълыкъ, байрам рухуны кетиреджеги шубесиздир. Тюкянлардан сатын алынгъан паалы-паалы шейлернинъ ич бириси къадын-къызларнынъ чебер къолларынен, джан-юректен яратылгъан миллий нагъышларымызнынъ ерини тутмаз.

(М. Меджитова)

Ашагъыда берильген Нури Якубовнынъ «Ишлеме иле натюрморт» серлевалы ресимини козетинъиз. Юкъарыда берильген макъалеге ве ресимге эсасланып, «Чебер эллер» серлевалы метин языныз.

Якубов Н.
Ишлеме иле натюрморт

17-нджи дерс

ЗАМИРЛЕРНИНЪ ТИЗИЛЮВ ДЖЕЭТТЕН ЧЕШИТЛЕРИ

Замирлер тизилюв джеэттен учь тюрлю олалар:

1. **Саде замирлер** бир сёзден япылгъандыр: ***мен, сен, о, биз, сиз, олар, ким, не, базы*** киби.

2. **Къошма замирлер** эки я да экиден зияде сёзнинъ къошулувынен я да бирикювинен япылырлар: ***ана бу, ана шу, бир къач, бир ким, ич ким(се), базы бир*** киби.

3. **Чифт замирлер** эки замирнинъ тенъ багъланувынен япылалар ве шахыс я да шейлерни умумийлештирип косьтерелер: ***сиз-биз, о-бу*** киби.

65-инджи иш. Шиирни ифадели язынъыз. Замирлерни сечип, тизилювине коре, чешитини бельгиленъиз.

Мен сени эр ерде, эр ерде танырым,
Такъдирнинъ укмюнен дюньянынъ четинде[т]
Корюшсек атта ки, дикъкъатсыз къалдырмам,
Бинъ йыллыкъ тувгъанлыкъ дуярым бетинъде[ф].
Миллетинъ кимдир деп, аслы да сорамам,
Менимчюн бир бакъыш, бир сёзюнъ етерли.
Янынъдан первасыз кечип де оламам,
Юртдашлар расткельсе, индемей отерми?

(Ш. Селим)

66-нджы иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Саде замирлер	Къошма замирлер	Чифт замирлер
..., ..., ...	..., ..., ...	..., ..., ...

67-нджи иш. Берильген замирлерни джумлелер ичинде къулланынъыз. Энъ меракълы джумлелерни дефтеринъизге язынъыз.

Ким-не, озю, бойле, мына бу, ич кимсе, о-бу, бир къач, базы бир.

68-инджи иш. Метинни язып алынъыз. Замирлерни сечип, мана ве тизилювине коре чешитлерини бельгиленъиз.

Кимер адамгъа табиат эр шейни бере: гузелликни де, акъылистидатны да.[c] Хайбулла, союнып волейбол мейданына чыкъкъанда, онынъ сагълам, тюзгюн, дюльбер мучеси дикъкъатны джельп эте эди. Оюнда да, окъувда да даима биринджи ола тургъан. Денъиз ичиндеки айтувлы Дива къаясынынъ тёпесинден озюни сувгъа аткъанда, ялыда отургъанлар оны къарылгъачкъа бенъзете эдилер.

(Дж. Аметов)

18-инджи дерс

Замирлернинъ язылувы

Шахыс замирлерининъ келиш ялгъамаларынен тюрленювинде базы бир (тек шахыс замирлерине аит) хусусиетлер бар. Шу хусусиетлер бундан ибареттир:

1. I шахыс замирине текликте саиплик, догърултув ве тюшюм келишлерининъ ялгъамалары бойле къошула: *мен+нинъ — меним* (исимлерде саиплик келишининъ ялгъамалары ***-нынъ, -нинъ***); *мен+гъа — манъа* (исимлерде догърултув келишининъ ялгъамалары ***-гъа, -къа, -ге, -ке***); *мен+ни — мени* (тюшюм келишинде бир ***н*** тюшип къала).

2. II шахыс замирине текликте саиплик, догърултув ве тюшюм келишлерининъ ялгъамалары къошулгъанда, бойле денъишмелер пейда ола: *сен+нинъ — сенинъ* (саиплик келишинде ***н*** тюшип къала), *сен+ге — санъа* (догърултув келиши), *сен+ни — сени* (тюшюм келишинде ***н*** тюшип къала).

3. III шахыс замирине текликте ве *бу, шу* ишарет замирлерине догърултув, ер ве чыкъыш келишлерининъ ялгъамалыры къошулгъанда, бойле денъишмелер пейда ола: *о+гъа — онъа, бу+гъа — бунъа, шу+гъа —шунъа* (догърултув келишининъ ялгъамасындаки ***гъ*** ерине ***нъ*** язылыр); *о+да — онда, бу+да — бунда, шу+да — шунда, о+дан — ондан, бу+дан — бундан, шу+дан — шундан* (ер ве чыкъыш келишлерининъ ялгъамалары къошулгъанда, замирнен келиш ялгъамалары арасында бир ***н*** пейда ола).

4. I ве II шахыс замирлерине чокълукъта саиплик келишининъ ялгъамалары бойле къошула: *биз+нинъ — бизим, сиз+нинъ — сизинъ* киби.

5. *Ич, эр* сёзлеринен япылгъан замирлер айырылып язылырлар: *эр бир, ич кимсе, ич бири(си)* киби.

6. *Сиз-биз, о-бу* киби чифт замирлер арасында къыскъа сызыкъ къоюлыр.

69-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Замирлернен кельген джумлелерни сечип язынъыз. Замирлернинъ имлясыны изаланъыз.

Назик[ф] дуйгъулар шаири Абдулла Лятиф-заде Кезлев шеэринде Абиль оджанынъ къорантасында догъды. Онынъ ильк оджасы — озь бабасы олды. Абиль оджа онъа ана тилинен берабер рус тилини де огрете. Бабасынынъ ярдымынен докъуз яшында Абдулла энди улу Пушкиннинъ эсерлерини де сербест окъуп башлай. Кой мектебини битирген сонъ, о, Симферополь рушдие мектебине кире. Рушдиени битирген сонъ, гимназиянынъ 7-нджи сынфына кире. Лякин Абдуллагъа гимназияны битирмек къысмет олмай. Бир дефа дерс маалинде оджа балалардан бирине: “Ах, сени, къоюн!” — деп къычыргъанда, Абдулла, бунъа зияде акъаретленип, еринден атылып тургъан ве оджагъа: “О, къоюн олса, демек, сиз чобансынъыз”, — дей. Абдулла бу сёзлер ичюн, окъув укъукъындан марум этилип, гимназиядан чыкъарыла. Оны, керчектен де, ич бир ерге окъувгъа къабул этмейлер. Абиль агъа чокъ тырыша, чокъ чарелер коре, лякин, чар мемурлары огълунынъ окъув ёлуны текмиль къапаткъанларына эмин олгъан сонъ, Абдулланы 1908 сенеси Стамбулгъа ёллай.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

70-инджи иш. Ашагъыда берильген замирлерни келишлернен тюрлендирип, бир къач данесини джумлелер ичинде къулланынъыз.

Мен, сен, о, биз.

71-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни язып алынъыз. Замирлерни сечип, оларнынъ чешитлерини ве язылувыны анълатынъыз.

Ашыкъ Умер яратыджылыгъынынъ дикъкъаткъа ляйыкъ джеэтлеринден бири онынъ дюньявий шаир олмасыдыр.[с] Эгер тарихкъа муайен нокътаи-назардан бакъаджакъ олсакъ, маневий аятта диний-мистик кейфиет пек муим олгъан о шараитте, бу пек мусбет бир адисе олгъан.

Джебинъде паранъ олмаса, джемиет огюнде зерре къадар итибарынъ олмайджагъыны, айткъан сёзюнъе ич кимсенинъ къулакъ асмайджагъыны, ич кимсенинъ санъа селям биле бермеге истемейджегини шу ашагъыдаки сатырларда, буюк бир усталыкънен тасвир этмекте:

Эр не сёйлер исе зенгин,
Динълеюб, дерлер: “Догъру!”
Бир факъири корьселер гер,
Санарлар оны огъру.

(Э. Шемьи-заде)

19-ынджы дерс

ЗАМИР
(текрарлав ве умумийлештирюв дерси)

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Насыл сёз чешитине замир дейлер?
2. Исим ерине къулланылгъан замирлер насыл грамматик аляметлерге маликлер?
3. Сыфат ерине къулланылгъан замирлер насыл джумле азасы вазифесини беджерелер?
4. Мана ве грамматик аляметлерине коре, замирлер насыл чешитлерге болюнелер?
5. Шахыс замирлерини келишлернен тюрлюндиргенде, насыл имля хусусиетлери пейда ола?
6. Мулькиет замирлерининъ япылувыны изаланъыз.
7. Тизилюв джеэттен замирлер насыл чешитлерге болюнелер? Мисаллер кетиринъиз.

72-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Замирлерни сечип, чешитини ве насыл сёз чешити ерине къулланылгъаныны изаланъыз.

Мен озь[ф] газетамда маариф огърунда курешимни умум-мемлекет колеминдеки менфаатларнен, яни рус менфаатларынен багълап, алып баргъанда, менде ич бир тюрлю яман фикир олмагъаныны озь диндашларыма айтып анълаткъанджек, оларны ишандыргъанджек, манъа не къадар эмек сарф этмек керек олгъаныны сиз бильмейсинъиз. Мени озь халкъыма хиянетликте къабаатладылар. Атта ойле адамлар да тапылды ки, манъа, козюме къаршы: “Сен, москвалылардан зияде руссынъ!” — дедилер. Сонъ мен, къатий суретте: “Эбет, мен русым, лякин айны вакъытта мусульман ве татар оларакъ да къалам, чюнки, мен Русие мусульманларынынъ менфаатлары умум рус менфаатларынен сыкъы-сыкъыгъа багълы олгъанына эминим!” — дедим.

(И. Гаспринский)

73-юнджи иш. Берильген дёртлюкни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан замирлерни къайд этип, талиль этинъиз.

… Эр бир ерде, эр иште
Озь кучюме базандым.
Отьмегимни, тузумны
Озь элимнен къазандым.
Кимсеге бель букмейип,
Чалпан-чарыкъ чалыштым.
… Сездирмедим сизлерге
Ананъызнынъ ёкълугъын.

(Э. Шемьи-заде)

Замирлернинъ талиль этюв тертиби:

1. Замирлернинъ мана джеэттен чешити (шахыс, ишарет, суаль, озьлюк, айырыджы-умумлештириджи, бельгисизлик, ёкълукъ, мулькиет)

2. Насыл денъишкени (мулькиет, келиш, чокълукъ ялгъамаларынен къулланылувы) я да денъишмегени.

3. Тизилюв джеэттен чешити (саде, къошма, чифт).

4. Джумледе беджерген вазифеси.

74-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Замирлерни сечип, ашагъыда берильген джедвель боюнджа талиль этинъиз.

1. Сизни корьсе, эр кимсе къуваныр. (Ю.Б.) 2. Базы бир къартларны[т] эсапкъа алмагъанда, иш вакъты биткени киби, муэссисемизде чалышкъанларнынъ эксериети эвлерине къайтмагъа ашыкъалар. (У.Э.) 3. Сиз-биз деп отурманъыз, ишни башланъыз. (“Л.б.”) 4. Зелиха, ич бир шей айтмай, динълеп турды. (А.Д.) 5. Сен даима гизли пейда ола ве гизли де гъайып олып кете эдинъ. (Ш.А.) 6. Эр бир къысымнынъ такъдири ве дженкявер иши тюрлю-тюрлю олды. (М.А.) 7. Апансыздан арыкъ четиндеки от-оленлер арасындан насылдыр бир индже давуш эшитильди. (У.Э.) 8. Бу къыямет токътамагъандже, ич бир ерге кетме, менде къал. (Р.М.) 9. Тышы къаплыбакъа къабугъыны, ичи портакъал ренкини анъдыргъан бахшышкъа эписи меракънен козь тиктилер. (Р.М.)

Талиль тертиби:

Замирлер	Мана джеэттен чешити	Насыл сёз чешити ерине келе	Суали	Келиши	Сайысы

75-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Шахыс замирлери	
Ишарет замирлери	
Суаль замирлери	
Озьлюк замирлери	
Айырыджы-умумлештириджи	
Бельгисизлик замирлери	
Ёкълукъ замирлери	
Мулькиет замирлери	

76-нджы иш. Ашагъыда берильген замирлерни келишлернен тюрлендиринъиз. Бир къач замирнен джумлелер тизинъиз.

Биз, бойле, озь, насыл, эписи, ич кимсе, сенинъки.

77-нджи иш. Шиирни окъунъыз. Замирлерни сечип, талиль этинъиз.

Тиль севиле ве севдире,
О, энъ муим бир васта.
О, суексиз, оны созсанъ,
Эр тарафкъа къайырыла.
Баш котерте ве эгдире,
Ер ве кокни сарсыта,
“Тилим бар”, — деп, джыйын бозсанъ,
Сенден дост да айырыла.

(Р. Бурнаш)

20-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

АДИЙ ВЕ МУРЕККЕП ПЛАН

Къаиделерни текрарланъыз!
Метиннинъ планы **адий** ве **муреккеп** ола билир. Адий план метиннинъ эсас къысымларына къоюлгъан серлевалардан тизилир. Муреккеп планнынъ теркибине бир къач суаль кире. Бу суаллер метиннинъ къысымларына къоюлгъан серлеваларнен багълы ве бир къач уфакъ парчалардан ибарет олурлар.
Муреккеп план узеринде чалышкъанда, биз метинде берильген малюматны умумийлештирип, тертипке чекемиз.

78-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, серлева къоюнъыз.

Артыкъ мейдангъа[м] даа ич енъильмек бильмеген, тасвирлемек зор олгъан, гъает мазаллы бир курешчи даа чыкъкъан. Бу адамнынъ чекиси де, бою да, атта келишиксиз бойну устюнде ерлешкен буюк башы да бу курешчининъ енъеджегине кимседе шубе къалдырмагъан. Атта базыларынынъ: “Ана, шимди санъа арслан ким олгъаныны бильдирирлер”, — деген сёзлери Джемильнинъ къулагъына илишкен. Лякин о: “Мен енъмек борджлум, бу фарздыр”, — деген фикирни акълындан чыкъармагъан ве шу фикир онынъ кимсе сезмеген сыры олгъаныны хатырлагъан.

Текрар къушакълар тешкерильгенинен, янъы курешчи Джемильнинъ белинден пек къавий тутып, ерден котермеге тырышкъан. Джемильнинъ бир аягъы бираз къайырылып ерден узюльген, лякин экинджи аягъы, санки дерсинъ аякъ дегиль, ерден осип чыкъкъан бир эмен диреги киби, ич къыбырдамагъан. Курешчи чокъ чекишкен.

(С. Эреджепова)

Ашагъыда берильген анълатманы дикъкъатнен окъуп, метиннинъ планыны тизинъиз.

Къаиделерни текрарланъыз!

Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны анықъланъыз.
2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
3. Метинни мундериджe джеэттен къысымларгъа болюнъиз.
4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бирибиринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?
5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?
6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

79-ынджы иш. Ашагъады берильген мевзулардан бирине адий ве муреккеп план тизип, инша язынъыз.

1. Меракълы байрам.
2. Табиат адиселери.
3. Меним омрюмде олып кечкен меракълы вакъиа.

Иншагъа азырлангъан вакъытта, бир сыра тевсиелерге риает этинъиз:

1. Эр бир мевзуны тарифлегенде, сейир эткен меракълы вакъиаларны муайенлештирмек керек.

2. Хатырланъыз: не ерде, не вакъыт, насыл вазиетте сиз меракълы вакъианы корьдинъиз. Сизинъ дикъкъатынъызны нелер джельп этти? Бельки сиз аселет бу вакъианы козетмек макъсадынен чыкъкъандырсынъыз? Козетювлерден сонъ, насыл нетиджелер чыкъардынъыз?

21-инджи дерс

ФИИЛЬ

Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Фииллерни тапып, ифаделеген маналарыны ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

Ягъмур токътамадан ягъа; аркъамыздаки тереклер тыныкъ-тыныкъ шувулдайлар; онъ тарафтан эчкилернинъ аджыныкълы багъырувлары эшитиле. Этрафтаки эр шей чокътан билинип келинген шейлерге ошайлар, лякин шимди олар, козь алдында узакъ кечмишлерни хатырлав киби, джанлананалар.

(Э. Алимов)

Предметнинъ иш-арекетини, рухий ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлерге **фииль** дейлер.

Меселя: *Басамакъълардан тёпеге, ель киби, котерильди. Къапунынъ янындаки дёгмечикке эки кере басты, динъледи. Ичериден сес-солукъ чыкъмады. (У.Э.)*

Фииль джумледе, эксерий алларда, хабер вазифесинде келе.

80-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Азманлар коюнде бу гедже бир башкъалыкъ[т] бар. Койнинъ арасыра эвлеринде, тышарыда дым къаранлыкънен курешмек истер киби, пенджереден джельпиреп созулгъан яры къырмызы лампа ярыкълары корюне, койнинъ ашагъы башында копеклер, биревлерни озгъарыр киби, авулдаша. Биревлернинъ теренден "Танъ йылдызы парылдай..." тюркюсини мунълу-мунълу йырлагъаны эшитиле.

— Ибраим акъам! Ибраим акъам! — сеси текрарланды. О, артыкъ баштакисинден котеринки эшитильди.

Ибраим акъайнынъ азбар къапусы янында чыкъкъан бу сеске башта Ибраим акъайнынъ барагъы джевапланды: тереклер тюбюндеки къорайлар устюнде яткъан баракъ, татлы юкъусындан уянып, сес кельген тарафкъа бакъты. Къаранлыкъта яткъан еринден тенбель-тенбель авулдап бакъса да, кельген кишининъ азбаргъа кире башлагъаныны сезип алды да, ав-авларыны сыкълаштырды, азбар къапугъа догъру ёнельди.

(Дж. Гъафар)

Фииллер, иш-арекетнинъ япылгъанына, япылаяткъанына, япыладжагъына я да япылмагъанына, япылмайджагъына коре, **мусбет** ве **менфий** шекиллерде олалар.

Фиильнинъ **мусбет шекли** иш-арекетнинъ япылгъаныны, япылаяткъаныны я да япыладжагъыны анълата. Фиильнинъ мусбет шеклини япыджы махсус ялгъама ёкъ: *барды, алды, кельди; бара, ала, келе; бараджакъ, аладжакъ, келеджек* киби.

Фиильнинъ **менфий шекли** иш-арекетнинъ япылмагъаныны, япылаятмагъаныны я да япылмайджагъыны анълата: *бармады, алмады, кельмеди; бармай, алмай, кельмей; бармайджакъ, алмайджакъ, кельмейджек* киби.

81-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, дефтеринъизге кочюринъиз, шеклини бельгиленъиз. Сонъки джумлени синтактик талиль этинъиз.

Озюнде[Ф] пек эрте шаирлик истидадыны сезген Ашыкъ Умер (1621—1707), элине сазыны алып, яш экенде, узакъ мемлекетлерге сеферге чыкъа. О, Иранда, Суриеде, Иракъта, Саудие Арабистанында ве башкъа мемлекетлерде булуна. Сонъра исе узакъ девир Тюркиеде яшай. Арап, фарс, тюрк тиллерини темелли огрене, шу халкъларнынъ эдебиятларыны, шиириетини терен менимсей. Озю де, Насимий, Физулий, Саадий, Хатаий киби, дигер шаркъ шаирлерининъ буюк тесиринде булуна. Ашыкъ Умер озюнинъ даимий сырдашы — сазыны алып, кой-койден юре, йырлай, авам халкъны эглендире, шиирлеринде озь дуйгъуларыны, адий халкънынъ фикирлерини, оларнынъ арзу-хаялларыны ифаде эте.

82-нджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, фииллерни менфий шекильде языныз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

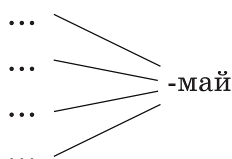

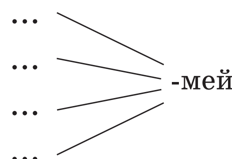

22-нджи дерс

ФИИЛЬ ДЕРЕДЖЕЛЕРИ

Малюм дередже

Берильген джумлелерни окъунъыз. Джумлелерде ифаделенген иш-арекетнинъ беджериджиси ве предмет арасындаки мунасебетлерни козетинъиз.

Алие мектюп язды.	Иш-арекет беджериджи **малюм.**
О, мектюпни Эминеге яздырды.	Ишни озю япмай, башкъасына **юкледи.**
Мектюп язылды.	Иш япыджы малюм дегиль, **бельгисиз.**
Олар мектюп язышалар.	Ишни бир къач адам **ортакълашып** беджере.
Мен саба ювунам, таранам, кийинем.	Иш-арекет беджериджининъ озюне **къайта** (озь озюни юва, тарай, кийиндире).

Иш-арекетнинъ беджериджисинен предмет арасындаки мунасебетнинъ ифаделенювине **фииль дереджелери** дейлер. Къырымтатар тилинде фиильнинъ беш дереджеси бар: **малюм дередже, къайтым дереджеси, бельгисизлик дереджеси, ортакълыкъ дереджеси, юклетюв дереджеси.**

83-юнджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Иш япыджы малюм	Иш япыджы бельгисиз	Ишни башкъасына юклей	Ишни ортакълашып япалар	Иш озю озюне къайта
окъуй ...	*къурула* ...	*чаптыра* ...	*сорашалар* ...	*къапына* ...

84-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъуп, фииллернинъ дереджелерини бельгиленъиз.

Эскендер саба эрте турды, ювунды, таранды ве кийинди. Ана тили фенинден эв вазифеси язылмагъан эди. Ярым саат ичинде бу иш де беджерильди. Мектепке якъынлашкъанда, достларынен расткелишти, эллерини алып, селямлашты. Сыныфкъа киреяткъанда, джогърафия

оджасы Эскендерге хаританы туттурды ве тахтагъа асмасыны буюрды. Дерсте оджа Къара денъиз этрафында ерлешкен мемлекетлер акъкъында меракълы субет кечирди ве джевапларны дефтерлерге яздырды.

Малюм дереджедеки фиильде арекет муптеда (субъект) тарафындан япыла, беджериле, тамамлайыджы исе арекетнинъ объекти ола.

Малюм дереджени япыджы махсус ялгъамалар ёкъ: *Къартий, явлугъыны чыкъарып, козьлерини сюртти. (А.Д.)*

85-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни сечип, дереджесини бельгиленъиз.

Балыкъларнынъ[т] не аягъы ве не де къанаты бар. Олар ялдавучларынынъ ярдымынен арекет этелер.

Айванлар юрелер, къушлар учалар, балыкълар исе ялдайлар.

Балыкъларнынъ вуджуды узун ве тардыр, пулларнен къаплыдыр.

Сувукъта балыкълар сув тюбюне энелер ве анда, сазгъа комюлип, юкълайлар.

Баарьде балыкълар юкъудан уяналар. Олар, сюрю-сюрю топланып, хавъяр ташлайлар. Бу хавъярчыкълардан балычыкълар пейда ола. Бу балычыкълар, биринджи кунюнден башлап, озюне керек гъыданы озьлери тапалар.

Сыджакъ куньлери балычыкълар сув устюне якъынлашмакъны севелер. Олар, сув устюнде учып юрген, чибин ве боджеклерни авлайлар.

(А. Адиль)

86-нджы иш. Метинни кочюрип язынъыз, малюм дереджеде кельген фииллерни къайд этинъиз.

Усеин койде бир афта олды. Бир афта дагъларда, къырларда, къорувларда[м], чайырларда, мийраларда доланды. Ювез, ахлап ашады. Сонъки куню бабасынен берабер дагъдан тар эчки сокъагъынен койге къайтмакъта эдилер. Бу вакъытта Токътар акъай ильки сефер огълунынъ мустакъиль аятынен меракъланды.

“Усеин! — деди о, оджа огълуна. Сеси къаяларгъа урунды, акс сада олып, дере боюна яйылды, огъул, бабасынынъ хитабындан сескенип, чевирильди.— Чёллюкте, тезек тютюни ичинде яшап, безмединъми?”

“Ёкъ, баба! — деди Усеин. — Безмедим. Чёллюкнинъ озюнинъ иляий аяты бар!”

(Ш. Алядин)

23-юнджи дерс

Бельгисизлик дереджедеки фииллер

Ашагъыда берильген джумлелерни окъуп, фииллерини тенъештиринъиз: иш-арекетнинъ беджериджиси малюмми, я да бельгисизми?

Оджа эв вазифесини сорады.	Эв вазифеси соралды.
Бала къапуны ачты.	Къапу ачылды.
Къартанам отьмек кести.	Отьмек кесильди.
Мышыкъ сычанны тутты.	Сычан тутулды.
Багъчеван юзюм узьди.	Юзюм узюльди.

Бельгисиз дереджедеки арекетте акъикъий беджериджи малюм олмай: *Мектюп къалемнен* ***язылды****. Симферопольдеки докъузынджы полккъа ёлланма* ***берильди****. (А.В.)* Мектюпни ким язды? Ёлланманы ким берди? Малюм дегиль, бельгисиз.

Бельгисиз дередже бойле япыла:

Фииль негизине созукътан сонъ ***-л,*** тутукътан сонъ ***-ыл, -иль, -ул, -юль*** ялгъамалары къошула: *сора+л(ды), аша+л(ды), тап+ыл(ды), ач+ыл(ды), кес+иль(ди), чез+иль(ди), тут+ул(ды), уз+юль(ди).*

87-нджи иш. Метинни окъунъыз. Малюм ве бельгисиз дереджели фииллерни тапып, дефтеринъизге кочюринъиз ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

1941 сенеси октябрь 20-де дагъгъа[м] чыкътыкъ. Сонъундан бизим батальонымызгъа гонъюллилер отряды да къошулды, кучьлю партизан отряды мейдангъа кетирильди. Отряднынъ командири Эмир-Хан Юсуфов олды. О, башта Судакъ МТС-ининъ директоры эди. Дженк башлангъан йылы ноябрь 20-де онынъ ве Аблязиз Османовнынъ ёлбашчылыгъы алтында Къутлакъ агъызында румын отряды къамачавгъа алынды. Аз вакъыт девам эткен чатышувдан сонъ, душман теслим олды. Биз, баягъы гъанимет эльде этип, кене дагъгъа чыкътыкъ. Бу бизим душманнен биринджи корюшювимиз ве биринджи гъалебемиз олды.

Иште, о куньлерде Исмаил Чалаш махсус вазифенен Судакъкъа ёлланылгъан эди. Лякин о, кери къайтып оламады. Хаин Андрей Савченко оны немселерге сатты...

(Р. Алиев)

88-инджи иш. Схемагъа эсасланып, бельгисиз дереджеде кельген фииллер язынъыз.

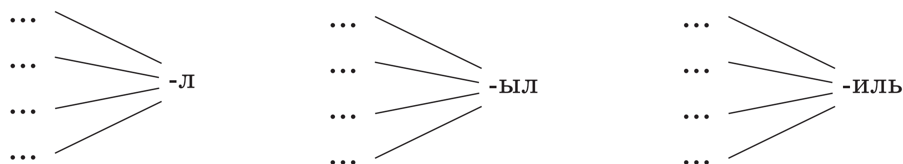

89-ынджы иш. Шиирни кочюрип, фииль дереджелерини бельгиленъиз. Джумлелернинъ баш азаларыны талиль этинъиз.

Романкъош башында сачакълы[м] булутлар,
къарталлар оларгъа юкселе,
дагъларнынъ ёллары — учурым, сарплы-тар,
сеяат гонъюльге хош келе...
Орманлар, седрелер чамларнен сёйлене,
ямачлар — чечеклер сергиси;
шемсие шекильде пальмалар сюслене,
этрафта — къушларнынъ эзгиси.
Ялыдан денъизге, денъизден ялыгъа
далгъалар шад къоран тепелер,
шу сапфир аланлар, ильванлар Ялтагъа
серинлик, серинлик сепелер.

(Р. Мурад)

90-ынджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумле азаларыны къайд этинъиз. Бельгисиз дереджесинде кельген фииллерни бельгиленъиз.

Татар окъуйыджысыны рус нефис эдебиятынен[т] таныштырув Исмаил Гаспринскийнинъ тешеббюсинен башланды, Осман Акъчокъракълы тарафындан девам этильди. Санкт-Петербургда 1900 сенеси “Мурат Хамус” меджмуасынынъ бешинджи санында о заманнынъ белли эдиплеринден къырымлы Кешфи Челебинин “Багъчасарай чешмеси” адлы макъалеси дердж этильди. Бу макъаледе: “Осман эфенди къырымтатар эдебиятында буюк шаир, корюмлю несирджи, биринджи терджимеджидир”, — деген фикирлерини язды.

(Б. Гъафаров)

91-инджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтерлеринъизге язып алынъыз. Бельгисизлик дереджедеки фииллерни тапып, астларыны сызынъыз.

1. Сютлю къаверенкли сувлар, улукълардан ташып, арыкъларгъа тёкюльдилер. (Р.М.) 2. Бир къач самолёт урулып тюшюрильди. (Р.Х.)

3. Мавы бааръ кокю тютюн ве тоз пердесинен орьтюльди. (А.О.)
4. Культивация ишлери эки сменада тешкилятландырылды. (А.О.)
5. Махсус айырылгъан партизан группасы мейданлыкъны мудафаа эте. (А.Д.)

24-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ
ОДАНЫНЪ ТАРИФИ

Къаиделерни текрарланъыз!
Оданы тарифлегенде, оданынъ аляметлери, анда тургъан эшьялар тасвирлене.
Ода ичинде олгъан эшьяларнынъ тургъан ерлери де косьтериле биле.
Бундан гъайры, эр бир эшьянынъ аляметлерини де тарифлемек мумкюн.
Демек, оданынъ (я да башкъа шейлернинъ) тарифи къыскъа ве тафсилятлы, кениш ола биле.

92-нджи иш. Нина Жабанынъ «Той» серлевалы ресимине бакъып, оданынъ учь тюрлю тарифини язынъыз:

1. Пек къыскъа шеклини (оданынъ эсас аляметлери ве тургъан эшьялар).
2. Къыскъа (оданынъ эсас аляметлери ве эшьяларнынъ тургъан ерлери).
3. Кениш шекли (оданынъ аляметлерини ве эшьяларнынъ ерини ве аляметлерининъ тарифи).

Бу ресимде тасвирленген адисени тарифлеп, тариф метинини язынъыз.

Жаба Н.
Той

25-инджи дерс

Юклетюв дереджесиндеки фииллер

Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз.

Саба бу хабер эр кеснинъ агъызында эди, атта Мерьемнинъ бабасына биле етишкен, оны **ачувландыргъан**, окесини **къалкътыргъан** эди.

(Ф. Абляй)

Къайд этильген фииллер нени бильдире? Негиз ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

Юклетюв дереджесиндеки бир субъект озь арекетини башкъа бир субъектнинъ тесири алтында япкъаныны, ишнинъ япылмасында ким, не де олса васта олгъаныны бильдире: *Оджа талебелерге эв вазифесини **яздырды**.*

Юклетюв дереджеси фииль негизлерине бойле ялгъамалар къошулувынен япылыр:

1. Сонъу созукънен я да ***-ль, -й, -р*** тутукъ сеслеринен биткен базы фииль негизлерине ***-т*** ялгъамасы къошулып: *ишле+т, аша+т, токъта+т, окъу+т, эгиль+т, къыскъар+т, къызар+т* киби.

2. Бир эджалы тутукъ сеснен биткен фииль негизлерине созукъ сеснинъ къалын-индже, дудакълы ве дудакъсыз олувына коре *-ыт, -ит, -ут, -ют; -ыр, -ир, -ур, -юр* ялгъамалары къошулып: *саркъ+ыт, сильк+ит, къоркъ+ут, урьк+ют, бат+ыр, кет+ир, уч+ур, коч+юр, тюш+юр.*

3. ***-дыр, -дир, -дур, -дюр, -тыр, -тир, -тур, -тюр*** ялгъамалары да, сингармонизм къаиделерине эсасланып, фииль негизине къошулып, юклетюв дереджесини мейдангъа кетирирлер: *къаз+дыр, биль+дир, тол+дур, куль+дюр, чап+тыр, эшит+тир, тут+тур, тёк+тюр* киби.

93-юнджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, юклетюв дереджесиндеки фииллерни язынъыз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

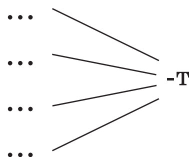

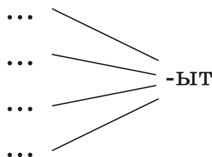

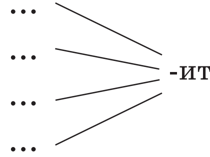

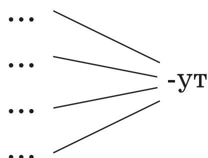

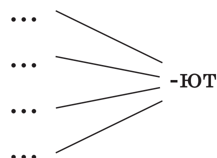

94-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтерлеринъизге язынъыз. Юклетюв дереджедеки фииллерни тапып, астларыны сызынъыз. Насыл ялгъамалар ярдымынен япылгъаныны айтынъыз.

1. Эмине апте сыгъырны Адилеге сагъдырды, сютни сюздюрип[Ф], ешиль къазангъа тёктюрди. 2. Янъы кельген директор совхознынъ меркезинде буюк бала багъчасы къурдурды. (“Л.б.”) 3. Оджа Энверге бир къач джумле яздырды ве фииллернинъ астыны сыздырды. 4. Мемет акъай эви огюнде беш-алты алма тереги сачтырды. 5. Кечкен асырларда адамларны куньде 10—12 саат чалыштыра эдилер. (“Л.б.”)

95-инджи иш. Эдебият дерслигинъизден юклетюв дереджесинде кельген фиили олгъан 4—5 джумле тапып, дефтеринъизге кочюринъиз.

96-нджы иш. Берильген схемаларгъа эсасланаракъ, фииллерни язынъыз. Бир къач фиильнен джумлелер тизинъиз.

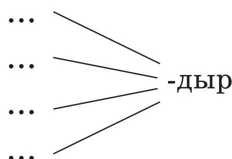

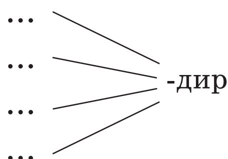

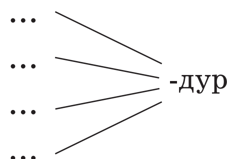

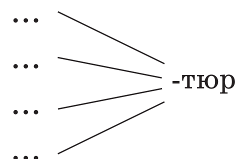

97-нджи иш. Берильген фразеологик бирикмелернинъ ифаделеген маналары ашагъыда изалана. Маналарына эсасланып, ибарелернен джумлелер тизинъиз.

Ине ташламагъа ер ёкъ; балландырып айтмакъ; из къалдырмакъ.

1. Пек чокъ адам топлангъан, пек сыкълыкъ, тарашлыкъ, къалабалыкъ.

2. Бирисини, бир шейни къарардан зияде макътамакъ, къошып-чатып, безетип косьтермек.

3. Омюрде озюни анъдыра биледжек, унутылмаз ишлер, хызметлер япмакъ.

98-инджи иш. Ашагъыда берильген фииллернен джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

Окъутты, бильдирдим, учурдылар, кочюрдилер, тюшюрдинъ, токътаттым.

26-нджы дерс

Къайтым дереджедеки фииллер

Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Фииллерни тапып, анълаткъан маналарыны изаланъыз.

Али, саба тургъан сонъ, ювуна, тарана, кийине ве мектепке кете. Мектептен сонъ къапына ве эв ишлерини япа.

Къайтым дереджедеки фиильде арекетнинъ субъекти ве объекти бир шахыснынъ озю ола. Демек, арекет субъект тарафындан беджериле ве кене шу субъектнинъ озюне къайта: *Булутлар арасындан* ***корюнген*** *сувукъ ай къаранлыкъ сокъакъ бойлап кетеяткъан адамны козете эди. (У.Э.)*

Къайтым дереджеси бойле ялгъамалар ядымынен япылыр:

1. Созукъ сеслернен биткен фииль негизлерине ***-н,*** тутукъ сеслернен биткен фииль негизлерине ***-ын, -ин, -ун, -юн*** къошулыр: *макъта+н, тара+н, аша+н, сакъла+н, тут+ун, юв+ун, кор+юн* киби. ***-къ*** сесинен биткен базы фииль негизлерине ***-ыл*** ялгъамасы къошулыр: *къакъ****ыл****дым, йыкъ****ыл****дым* киби.

2. ***-лан (ла+н), -лен(ле+н)*** ялгъамаларынен япылгъан фииллер де къайтым дереджеде олалар: *джан****лан****, зевкъ****лан****, алев****лен****, эв****лен*** киби.

99-ынджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Къайтым дереджесиндеки фииллерни тапып, дефтерлеринъизге язынъыз. Къайтым дереджеси ялгъамаларынынъ астларыны сызынъыз.

1. “Алтын Прага” деген дияр бар, оны азат этькенде[ф], кене яраландым. (У.Э.) 2. Амма ёл бузлу экен, аякъмашинанынъ арт копчеги тайып кетти, чукъургъа йыкъылдым. (У.Э.) 3. Лякин олар

эвге якъынлашкъанда, къаршыдан немсе танкы корюнди. (А.О.) 4. Эр кунь ювуна, баш-сачыны тарай. (А.) 5. Ёлджу ве Ораз чыракъны сёндюрди ве халатларына сарынып, атеш башында яттылар. (А.) 6.Ялыда къалгъанлар атеш якъып, къызынмагъа тутундылар. (Ш.А.) 7. Бизим меселемиз чокътан аль олунды. (Гъ.М.) 8. Тавшан корюнгени киби, оны атаджакъ эди. (У.И.)

100-юнджи иш. Берильген схемагъа эсасланып, къайтым дереджесиндеки фииллерни язынъыз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

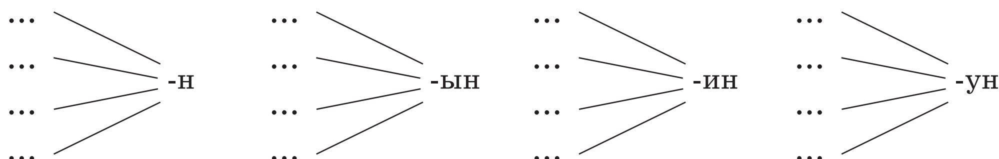

101-инджи иш. Ашагъыда берильген плангъа эсасланып, “Къыш” серлевалы метин язынъыз. Джумлелерде къуллангъан фииллернинъ дереджелерини бельгиленъиз.

План:

1. Къышта табиатнынъ денъишмеси.
2. Къыш мевсимине сизинъ мунасебетинъиз, дуйгъуларынъыз.
3. Йыл мевсимлери сизинъ кейфиетинъизге насыл тесир эте?

102-нджи иш. Бедиий эдебияттан юклетюв дереджесинде кельген фииллери олгъан джумлелерни тапып, дефтеринъизге кочюринъиз. Фииллернинъ анълаткъан маналарыны ве япылувыны изаланъыз.

103-юнджи иш. Джумлелерде нокъталар олгъан ерлерге, дередже япыджы ялгъамалардан керегини къойып, дефтерлеринъизге язынъыз.

1. Аджыабланынъ козю огюнде пейда олгъан боллукъ[т] онъа бир муджизе олып кор...ди. 2. О, мени анъламаса да, бираз юрек...ди, шинелимнинъ енъинден тутып: “Ком, Иван!” — деди. 3. Нетиджеде, окъчулар батальонына озь вазифесини муваффакъиетнен эда этмеге ёл ач...ды. 4. Офицерлер залында Аджыабланынъ фамилиясы окъу...ды. 5. Къурсагъында ер олмаса да, Каштанов бираз даа къап...магъа меджбур олды.

(Черкез Али)

104-юнджи иш. Схемаларгъа эсасланып, къайтым дереджедеки фииллер язынъыз. Бир къач фиильни джумле ичинде къулланынъыз.

27-нджи дерс

Ортакълыкъ дереджесиндеки фииллер

Ашагъыда берильген джумлелерни окъуп, фииллерини тенъештиринъиз: иш-арекет къач адам тарафындан беджериле?

Достум сагълыгъым акъкъында сорады.	Олар сораштылар.
Эмине мектюп яза.	Бизлер мектюп язышамыз.
Сен, Эскендерни корип, кульдинъ.	Сизлер онынъ устюнден кулюштинъиз.
О, къавгъа этти.	Олар къавгъагъа тутуштылар.

Ортакълыкъ дереджесинде арекет бир къач субъект тарафындан бирликте беджериле я да бир къач субъект арасында олгъаныны бильдире: *Сефае апте балаларынен барып корюшти.*

Ортакълыкъ дереджеси фииль негизине ***-ш, -ыш, -иш, -уш, -юш*** ялгъамалары къошулувынен япылыр: *сора+ш(тылар), ялда+ш(тылар), яз+ыш(тылар), чап+ыш(тылар), сеп+иш(тилер), тут+уш(тылар), кул+юш(тилер), кор+юш(тилер)* киби.

105-инджи иш. Шиирни окъунъыз. Фииллерни тапып, дереджесини ве джумледе беджерген вазифелерини къайд этинъиз.

Балконымда гюрюльдеше гогерджинлер —
бир самимий севишелер, опюшелер,
уяндырып юрегимде чин эзгилер,
ильки баарь муждесини болюшелер.
Кок гогерджин, тёгереклеп къуйругъыны,
"гюргюр" этип, къошагъыны шай къорчалай,
гуя тутып аладжакълар гъурурыны,
оны асла къондурмагъа ер тапалмай.

(А. Мефаев)

106-нджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтерлеринъизге язынъыз. Ортакълыкъ дереджедеки фииллерни тапып, астларыны сызынъыз.

1. Бир къач сание бири-бирине[м] бакъыштылар. (И.П.) 2. Затен, берабер бараджакъ олып, анълашкъан эдик. (И.П.) 3. Багъ устюнде чивильдешип, къушлар къанат къакъмакъта. (Ч.А.) 4. Мектюп

алдым, аптем олюм алында, корюшмек, ведалашмакъ керек. (Ш.А.) 5. Землянкадаки дигер офицерлер де шаштылар, “догъмушлар тапыштылар”, деп кулюштилер. (А.В.) 6. О, аякъкъа турып, къызларнен селямлашты. (Дж.С.) 7. Булут сюрюлери, бири-биринен къувалашкъан киби, къайда бильмем, учып кеттилер. (Р.Х.) 8. Базар куню олгъанындан, олар тараф-тараф олып, эвлерине дагъылыштылар. (Ю.Б.) 9. Ашагъыда, дере ичинде, шувулдап сув акъмакъта, багъча ичинде бакъалар къычырышмакъта. (Ш.А.) 10. Дерсинъ, тувгъанларымызнен, догъмуш агъа-къардашларымызнен расткелиштик. (Ю.Б.)

107-нджи иш. Схемаларгъа эсасланып, дефтеринъизге ортакълыкъ дереджесиндеки фииллерни язынъыз.

108-инджи иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ баш азаларыны къайд этип, талиль этинъиз.

Къойларны къайтара чобаннынъ копеги[т],
Тал къора артында бузавлар ойнаша.
Чечекке комюльген къарт урюк тереги,
Мас-мавы семада къушчыкълар йырлаша.

(А.Мефаев)

109-ынджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Фииллерни сечип, дереджелерини тайинленъиз.

Уйледен сонъ авасы бирден денъишти. Къара булутлар кок къуббесини къаплап алды ве орталыкъ къаранлыкълашты, мына-мына ягъмур ягъаджакъ олып тура эди. Лякин ягъмур ягъмай эм де кок юзю булутлардан арынмай. Ялынъыз тосат-тосат шималь ели эсе, о, тереклернинъ пытакъларыны мыйыштырды, къуру япракъларны, анда-мында яткъан кягъытларны илиштирди, тена ерлерге уймелеп къойды.

(И. Паши)

28-инджи дерс

Фииль дереджелери (текрарлав дерси)

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Фииль дереджелери нени ифаделейлер?

2. Малюм дереджедеки фииллернинъ хусусиетлерини изалап, мисаллернен тасдыкъланъыз.

3. Къайтым, бельгисиз, ортакълыкъ, юклетюв дереджелеринде кельген фииллернинъ маналарыны, япылувыны анълатып, мисаллер кетиринъиз.

110-унджы иш Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, фииллерни, тюрлю дереджелерде язып, джумлелер ичинде къулланынъыз.

111-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, дереджесини ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

Конференция векиллеринден[т] бир къысмы, оларнен берабер биз де, Акъ денъиз ялысында земаневий шекильде къурулгъан "Узу" адлы мусафирханеге ерлештик. Эртеси куню акъшамгъадже раатландыкъ, денъиз ялысында кезиндик, мусафирханеден узакъ олмагъан джамиде вакъыт намазларыны къылдыкъ. Уйлеге якъын бир геми мусафир даа кельди. Олар Африканынъ Чад, Нигер, Судан киби мемлекетлеринден экенлер. Эр кес бир-биринен таныша, субетлеше. Меркезий Асия джумхуриетлеринден кельген векиллер арасындан танышларымыз биле тапылды. Аман озьбекче лакъырды этип башладыкъ. Шу вакъытта янымызгъа, эвельде Озьбекистан Джумхуриети мусульманларынынъ муфтиси оларакъ чалышкъан, шейх Мухаммадсадыкъ Мухаммадюсуф огълу кельди. Онынънен самимий селямлаштыкъ, ал-эвалыны, бала-чагъасыны сорадыкъ. Чюнки шимди о, озюнинъ тувгъан улькесинде дегиль де, Ливияда яшай ве бу ерде де чалыша.

(З. Къуртнезир)

112-нджи иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Фииллерни къайд этип, дереджесини бельгиленъиз.

Корьмек ичюн берильген
Инсангъа козьлер…
Лякин, билинъ,
Козьлер де сёйленелер.

Юректен чыкъкъан
Энъ чин сёзлер,
Нечюндир, козьлерде гизленелер.

(А. Мефаев)

113-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерде фииллерни тапып, дереджесини айтынъыз. Дередже япыджы ялгъамаларнынъ астыны сызынъыз.

1. Онынъ йылым-йылым йылтырагъан сия[Ф] сачлы башы ерге асылды. (Ю.Б.) 2. Анда тракторнынъ пешине тюшкен бир ората яшлар, къартлар, тизден чамургъа батып, багъыра-чагъыра чапышмакъта эдилер. (Ю.Б.) 3. Койнинъ сокъакъларында ешилликтен кунь шавлеси корюнмей. (Ч.А.) 4. Баягъы вакъыт джевап олмады, сонъра кимнинъдир оксюргени эшитильди. (Э.А.) 5. О, ормангъа барып, озюне гизленмек ичюн, ер азырлады. (Дж.А.) 6. Ялынъыз учюнджи куню, иштен кельгенде, къапумнынъ арасына къыстырылгъан беяз кягъыт козюме илишти. (У.Э.)

29-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ ЧЕШИТЛЕРИ. ИКЯЕ

Къаиделерни текрарланъыз!
Нутукъ чешитлеринден бири – **икяе.**
Икяе — къыскъа бедиий эсер. Бу эсерде, адет узьре, бир де бир къараманнынъ омюринде олып кечкен вакъиа акъкъында икяе этиле. Бу вакъианынъ инкишафынен багълы олгъан къысымлардан икяе тизиле: **багъланув, кульминация, чезилюв.**
Багъланув — вакъианынъ башы.
Кульминация — вакъианынъ инкишафында энъ юксек, кергин нокътасы.
Чезилюв — вакъианынъ нетиджеси.

Икяеде **кириш** ве **нетиджелев** къысымлары ола билир. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

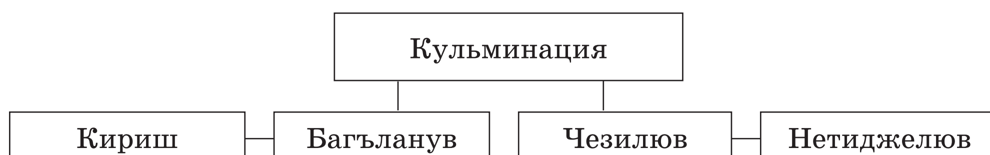

114-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз.

Адамнынъ Ватанына беслеген севгисини ве садакъатыны амелиятта исбат этиджи екяне делиль, эльге силя алып, оны, улькени, душмандан муафаза этювдир. Къырымтатар языджыларынынъ муим бир къысмы, Советлер Бирлигиндеки дигер халкъларынынъ языджылары киби, Улу Ватан муаребесининъ биринджи куньлеринде душман иле дженклешмек ичюн, джебэлерге кетти. Дигер къысмы исе, душман тарафындан запт этильген топракъта къалып, гизли тешкилятларнынъ азалары сыфатында немсе-фашист кучьлерине къаршы курешти.

Топ давушлары тынгъан сонъ, инсанлыкъ, сербест нефес алмакъ ичюн[ф], кевдесини догърултты.

Амма дженкке кеткен он беш языджымыздан он экиси, яни Ыргъат Къадыр, Амди Алим Гъаниев, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Абляй Шамиль, Азам Амет, Бекир Ваап, Мамут Дибагъ, Меннан Джаманакълы, Таир Усеин, Осман Батыров, Эннан Алимов кери къайтып кельмедилер.

(Ш. Алядин)

115-инджи иш. Ашагъыда берильген тертип боюнджа чалышып, юкъарыдаки икяеге серлева къойып, язма шекильде беян этинъиз (муэллифнинъ фикрини девам этинъиз).

Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув.

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны анықъланъыз.
2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.
3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.
5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.
6. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип, хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

116-нджы иш. Эдебият дерслигинъизден бегенген метинни сечип, юкъарыда берильген тертипте агъзавий шекильде икяе этинъиз.

117-нджи иш. "Икяенинъ хусусиетлери" серлевалы маруза азырлап, дерсте чыкъыш япынъыз. Къырымтатар языджыларынынъ икяелеринден мисаллер кетиринъиз.

30-ынджы дерс

ФИИЛЬ ЗАМАНЛАРЫ

Ашагъыда берильген джумлелердеки фииллерни тенъештиринъиз: иш-арекет не заман беджерильгени ифаделене?

Эв къурул**ды**.	Эв къурул**а**.	Эв къурул**ыр** (къурула**джакъ**).
Мектюп языш**ты**лар.	Мектюп языл**а**.	Мектюп язы**лыр** (языла**джакъ**).
О, дерс яп**ты**.	О, дерс яп**а**.	О, дерс япа**р** (япа**джакъ**).

Заман манасы иш-арекетнинъ лакъырды этилип тургъан вакъыткъа мунасебетинен ифаделене. Иш-арекет лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель, лакъырды этилип тургъан вакъытнен бир заманда, лакъырды этилип тургъан вакъыттан сонъ япылувы мумкюн. Шунъа коре, фиильде учь заман бардыр:

1. Кечкен заман. 2. Шимдики заман. 3. Келеджек заман.

118-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллернинъ дереджесини, заманыны бельгилеп, джумледе беджерген вазифесини анълатынъыз.

Дестанда Тогъай бей, озь Ватанына, озь халкъына садыкъ, гъает[ф] чыдамлы, батыр дженкчи, аскербашы оларакъ, косьтерильди.

Дестанда Польша къыралы ве гетман Потоцкий, озь-озьлерине къарардан зияде ишангъан, тутып алув планларыны омюрге кечирювде

немселернинъ, франсызларнынъ, Московнынъ ярдымына умют багълагъан истиляджы оларакъ, косьтерильгенлер. Шаир оларнынъ мерамларыны усталыкънен ачып берген, оларны, сёзде октем, иште аджиз макътанчакълар оларакъ, косьтерген. Потоцкий ве онынъ ёлдашлары урушларда масхараджа енъилелер ве Тогъайбейнинъ элине тюшелер.

(А. Фетислямов)

119-ынджы иш. Ашагъыда берильген фиилллерни джедвельге ерлештиринъиз.

Кечкен заман	Шимдики заман	Келеджек заман
...	...	...

Азырлады, авуштыра, дертлешти, курешир, авлады, нетиджеледжек, шашты, наллады, башлайджакъ, беклеген экен, беджереджек, беклеген эди, кочюрир, корьген экен, куледжек, кусьтюрир, къураджакъ, къоркъкъан, сагъындырды.

Фиилллернинъ шахыс-сайы ялгъамаларынен денъишмелерине **тюсленюв** дейлер.

Фиилллерде учь грамматик шахыс бар: 1) сёйлейиджи (I шахыс); 2) динълейиджи (II шахыс); 3) субетте, лакъырдыда догърудан-догъру иштирак этмеген шахыс, предмет (III шахыс). Грамматик шахыс грамматик сайы (теклик я да чокълукъ)нен бирге ифаделене. М е с е л я : яздыкъ фиилиндеки ***-къ*** ялгъамасы эм биринджи шахысны, эм де чокълукъны; ***яздынъ*** фиилиндеки ***-нъ*** ялгъамасы эм экинджи шахысны, эм де текликни ифаделей. Шунынъ ичюн бойле ялгъамаларгъа шахыс-сайы ялгъамалары я да **тюслейиджилер** дейлер.

120-нджи иш. Метинни окъуп, фиилллерни талиль этинъиз: дередже, заманыны бельгиленъиз.

1921 сенесининъ ачлыгъында Айсерездеки оджалар, байлар, дин адамлары, сёзлери кечкен къартлар бирлешип, койни ачлыкътан къуртаралар. Айсерез коюнден бу сене пек аз адам оле. Бу манада Токълукъ кою даа да ибретлидир. О койде Ибраим адлы бир бай бар экен. Эр кунь бир къой сойдурып, буюк къазанларда ашлар пиширтип, бу ашны къапу-къапудан юрьсетип, койдешлерине дагъыта ве пек аз олюмнен кой бу фаджиадан къуртула. Токълукъ кою кичкене эди ве, бир къой сойып, бутюн кой эалисине дагъытмакъ мумкюн эди. Айсерез ондан эки кере буюк кой олса да, бу ерде Ибраим байнынъ инсаниетлиги

муимдир. Арадан 7—8 сене кечкен сонъ, Ибраим байнынъ: "Сен зенгин эдинъ", — деп, НКВД Уралгъа сюргюн этмек истей, амма кой джемааты, бир якъадан баш чыкъарып, Ибраим байны алып къала. "О, бизим бабамыздыр, о, Азраильге къаршы чыкъып, койлюлеримизни ач олюмден къуртарды, биз оны сизге бермемиз", — дейлер.

(Ф. Юртэр)

121-инджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан фииллерни къайд этип, заман, дереджесини бельгиленъиз.

Бабасы, бир чатал терекке аркъасыны таяндырып, "Одаман балам"ны ойле бир янъгъырата амма, къавалнынъ назик, муляйим[ф], джошкъун сеси къоджаман байырлар аркъасына синъип кете. Узакъ джап тёпесинде къойларнынъ алдындан кетмекте олгъан акъ сакъал теке къыргъа къаршы тырмаша яткъанда, къавалнынъ сесини эшите ве, бирден токъталып, къуйругъыны тиклеп, байырдан сычрап тюше де, арткъа айланып, джувура. Онынъ артындан сюрю-сюрю къойлар топланып, къавал сесине таба келе башлайлар.

"Корьдинъми, огълум? Тилли къавал деп, иште бунъа айтырлар. Сёйлендирип олсанъ, онынъ тилинден айванлар да анъларлар", — дей бабасы Меметке.

(Черкез Али)

31-инджи дерс

Кечкен заман фииллери (вастасыз шекли)

Джумлелерни окъунъыз. Фииллер насыл суальге джевап берелер, иш-арекет не заман беджерильгенини анълаталар?

... Кузь кечти, къыш кельди. Къарлар ягъды, сонъ ириди. Ерлер сюрюльди, сачылды. Чёллер текрар ешердилер. Аят девам этти.

(Ш. Алядин)

Кечкен заман фиили иш-арекетни лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель япылгъаныны я да япылмагъаныны анълата. Кечкен заман фииллери, тизимине ве ифаделеген манасына коре, эки группагъа болюнелер: **1) саде кечкен заман фииллери; 2) мурекkеп кечкен заман фииллери.**

Саде кечкен заман фииллери иш-арекетнинъ япылгъаныны, япылмагъаныны озюмиз корип я да башкъасындан эшитип

айткъанымызгъа коре эки шекильде къулланылалар: *1) вастасыз шекиль; 2) васталы шекиль.*

1. Саде кечкен заманнынъ вастасыз шекли фииль негизине ***-ды, -ди, -ты, -ти*** ялгъамалары къошулувынен ве тюсленювинен япыла.

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	яздым, бердим аттым, ичтим	яздыкъ, бердик аттыкъ, ичтик
II шахыс	яздынъ, бердинъ аттынъ, ичтинъ	яздынъыз, бердинъиз аттынъыз, ичтинъиз
III шахыс	язды, берди атты, ичти	яздылар, бердилер аттылар, ичтилер

Сёйлейиджи, иш-арекетнинъ япылувыны я да япылмагъаныны озь козюнен корьгенде, яхут бир де бир ишнинъ япылувында ич де шубеленмегенде (озь козюнен корьмесе де), саде кечкен заманнынъ вастасыз шеклини къуллана билир. Меселя: *Себиля апте, явлугъыны чыкъарып, козьлерини сюртти. (Ч. А.)*

122-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кечкен заман фииллерини сечип язынъыз, оларнынъ маналарыны анълатып, чешитлерини бельгиленъиз.

Кунеш Къуш-Къая артындан[т] котериле башлагъанда, баба ве огъул салкъын сувлу Чавке-Текнеге барып еттилер. Текяран раатлангъан сонъ, айланчыкъ, энъиш ёл иле Топал-Къады дересине энген сонъ, Салядин агъа чокъракъ янында атны туварды, ог аякъларыны тыршавлап, дагъ ичине йиберди: "Ашасын, тойсун!.." — деди о. Сонъ богъчаны чезди, ири кепекли богъдай унундан пиширильген отьмектен узун тилим кесип, Фикретке берди, дигер тилимни де озюне кесип алды. Баба ве огъул сув башында, таш устюнде отурып, отьмеклерини копюрте берип сарымсакълап, буюк иштиа иле ашадылар. Ашагъан сонъ, Салядин къалкъты, сувукъ сувдан тойгъандже ичти. Сонъ баба ве огъул, эки агъызлы балталарыны алып, къалын, юксек бик тереклери арасына кирдилер.

(Ш. Алядин)

123-юнджи иш. Шиирни окъунъыз. Исим + фииль бирикмелерини сечип, дефтеринъизге кочюринъиз. Кечкен заман фииль ялгъамаларыны бельгиленъиз.

ЭМЕН

Къулан чёльде
Яш бир Эмен
Кокке догъру юксельген.
О, бу ерде
Кучьлю ельнен
Давалашып эп кельген.
Не ягъмурлар
Ве не боран
Сарсыталмагъан оны.
Япракълары
Кузьде солгъан,
Къарлар олгъан акъ тону.
Оськен Эмен,
Кевделенген,
Севген баарь ве язны,
«Мен!» — демеген,
Пек бегенген
Озю чалгъан хош сазны.
Ёлджу, токътап,
Талдасында
Кимерде бир ял алгъан.

(Л.Сулейман)

124-юнджи иш. Схемагъа бакъып, кечкен заман фииллерини язынъыз.

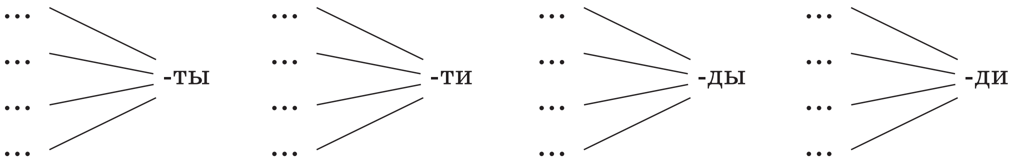

125-инджи иш. Ашагъыда берильген фииллерни шахысларнен тюслендиринъиз.

Доланды, сукъланды, истеди, кийди, сезильди, кулюшти, кусьти.

126-нджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан кечкен заман фииллерининъ чешитлерини бельгиленъиз.

Баба танъда къалкъты. Эки агъызлы балтасыны къайрады, богъча ичине отьмек ве сарымсакъ къойды, атны чанагъа екти, акъырын-акъырын юкъары софагъа чыкъты. Кенъ сет устюнде бир-бири иле къучакълашып юкълагъан огъулларынынъ башы уджунда токъталды. Дюльбер, гъамсыз черелерине хайли вакъыт козь этип турды. Оларнынъ танъ алды юкъусыны больмеге языкъсынса да, дагълар артындаки кок кеттикче агъаргъанындан, багъларда ве багъчаларда къушлар чивильтиси эп арткъанындан, демек, тезден кунь догъаджагъындан, оларнынъ тёшеги устюне эгильди.

(Ш. Алядин)

127-нджи иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииллерни сечип, заманыны ве дереджесини бельгиленъиз.

Русие Экинджи Девлет Думасы меджлисине къырымтатар халкъындан векиль ёлланувы халкъта акъылгъа сыгъмаз, инаныламаз,

дешетли севинч[Ф] догъурды. Умумрусие Думасы меджлисине кетюв вакъты келип, Абдурешид Медиев ёлгъа чыкъкъан кунюнде Къарасувбазардан арабалар, атлар устюнде, джаяв-джалпы юзлернен адамлар, оны озгъарып, Акъмесджитке кельдилер. Медиев Акъмесджитте поездге минеяткъан вакътында, Къырымнынъ башкъа уездлеринден кельген бинълернен кишилер, онъа акъ ёл тилеп, ишлери хайриетли олмасы ичюн, джемаатча дуа эттилер. "Алла сени къазалардан сакъласын, огълум!" — деди докъсан эки яшындаки кезлевли Аджы Мамут. "Бизни зульметтен къуртар, эй-й, Эреджеп айынынъ учюнджи куню догъгъан алидженап Медий огълу!" —деп, агъламсырады кефели бакъыр ишлери устасы Нуредин Коки. "Ёлунъ огъурлы олсун! Баланъынынъ-чагъанъынынъ ферахыны корь, къардаш!" — дедилер Байдаравадан ялынаякъ кельген эки яш койлю де Медиевнинъ аякълары уджуна седжде эттилер.

(Ш. Алядин)

32-нджи дерс

Кечкен заман фииллери (васталы шекли)

Берильген шиир парчасыны окъунъыз.

Емишлер **къызаргъан,**
салкъымлар **саркъкъанлар,**
сепетлер толдура гурь Ялта;
сельби ве, кестане купелер **такъкъанлар,**
яйлагъа **якълашкъан** урь Ялта.

(Р. Мурад)

Къайд олунгъан фииллернинъ ялгъамаларыны бельгилеп, ифаделеген маналарыны изаланъыз: сёйлейиджи иш-арекетни япылгъаныны озю корип айтамы, я да башкъасындан эшитип, бизге икяе этеми?

Саде кечкен заманнынъ васталы шекли фииль негизине ***-гъан, -къан, -ген, -кен*** ялгъамалары къошулувынен ве тюсленювинен япыла:

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язгъаным, баскъаным кельгеним, кеткеним	язгъанмыз, баскъанмыз кельгенмиз, кеткенмиз
II шахыс	язгъансынъ баскъансынъ кельгенсинъ кеткенсинъ	язгъансыз (язгъансынъыз) баскъансыз (баскъансынъыз) кельгенсиз (кельгенсинъиз) кеткенсиз (кеткенсинъиз)
III шахыс	язгъан, баскъан кельген, кеткен	язгъан(лар), баскъан(лар) кельген(лер), кеткен(лер)

Сёйлейиджи, иш-арекетнинъ япылгъаныны я да япылмагъаныны, озю корьмейип, башкъасындан эшиткенде, яхут иш-арекетни япылгъан вакъытта корьмейип, сонъундан нетиджесини бильгенде, **саде кечкен заманнынъ васталы шеклини** къуллана билир. *Гедже къар* ***ягъгъан****, ёллар, джам киби, тайгъакъ олды.*

128-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Фииллерни сечип язынъыз. Ифаделеген маналарына коре, фииллернинъ заман ве шекиллерини бельгиленъиз.

Пек бир къадим заманда адамлар бири-бирлерине душман олгъанлар.[c] Арды кесильмеген дженклерде халкълар бири-бирлерини къыргъан, талагъан, телеф эткенлер. Ер юзюни зорбалыкъ ве джинает бийлеген ве бу дешетли къалабалыкъта виджадан даветине кимсе къулакъ асмагъан. Алла тааля бойле гунахкяр яшайышкъа ниает бермек, бутюн адамларны ве махлюкъларны сув астында къалдырып, ёкъ этмек къарарына кельген. Лякин оларнынъ арасында тек бириси, узакъ орманнынъ четинде, бир тёпенинъ устюнде яшагъан къарт догърулыкъ ёлуны куте экен. Бу къарт озюнинъ эмегинен яшагъан, тек эйилик истеген ве бала-чагъа осьтюрген. Алла гунахкярларнен берабер бу эйи ниетли къартны да телеф этмек истемеген ве оны, оладжакъ афаттан хабердар этерек, тек озь къорантасыны къуртармагъа изин берген.

(А. Осман)

129-ынджы иш. Схемаларгъа эсасланып, кечкен заман фиилининъ васталы шеклини язынъыз.

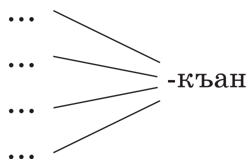

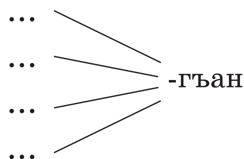

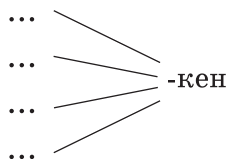

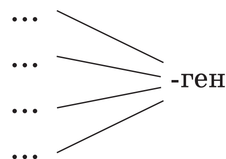

130-ынджы иш. 128-инджи иште берильген эфсаненинъ девамыны окъунъыз. Фииллерни къайд этинъиз, шахыс, заман ве шекиллерини бельгиленъиз.

Къарт огъулларынен берабер гофер агъачындан[т] геми ясагъан, онынъ ичине огъулларынынъ къоранталарыны ерлештирген, бутюн айван ве къушлардан да бирер чифт алып кирген. Бундан сонъ къыркъ кунь, къыркъ гедже узьлюксиз ягъмур ягъгъан. Бутюн мевджюдатны, атта энъ юдже дагъларны биле сув баскъан. Уджсуз-буджакъсыз сувнынъ устюнде тек бир къартнынъ гемиси аман къалгъан.

Ниает, ягъмур токътай. Лякин юз элли куньгедже къара корюнмей. Единджи айда геми Арарат дагъларынынъ устюне ялдап келе. Онунджы айда этраф дагъларнынъ уджлары къарарып корюнелер. Къарт бир ай даа беклей. Сонъ гогерджинлернинъ бирисини авагъа учура, лякин къуш къонмагъа ер тапалмайып, экинджи куню меджалсыз бир алда гемиге къайтып келе. Еди куньден сонъ къарт экинджи гогерджинни учура. Бу къуш къайтып кельмей. Демек, къонмагъа ер тапкъан. Он биринджи айларда къартнынъ гемиси къарагъа якъынлаша. Ер юзюнде кене аят девам эте. Олар ер юзюнде яшагъан шимдики адамларнынъ ве айванларнынъ эджатларыдырлар.

(А. Осман)

131-инджи иш. Юкъарыдаки метинден мунтеда вазифесинде кельген сёзлернен берабер фииллерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

33-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ТИЗИЛЬГЕН ИКЯЕ

Къаиделерни текрарланъыз!
Инсаннынъ омрюнде олып кечкен бир де бир вакъиа жанрлы ресимде тасвирлене биле. Тасвирий санатта олгъан пейзаж, портрет, жанрлы ресимлерни талиль эте, тарифлейлер. Рессамнынъ боянен тасвирлеген эсерини сиз де озь сёзлеринъизнен тарифлей билесинъиз. Жанрлы ресим узеринде икяе язмакъ мумкюн. Ресимде рессам омюрден сечип алынгъан бир аньны тасвирлей. Бу ань тасвирленген вакъианен багълы оларакъ, пек муим ве ифаделидир. Ресимге бакъып, бу аньден эвель ве сонъ олып кечкен вакъиаларны козь огюмизде джанландыра билемиз.

132-нджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Метиннинъ мундериджесини ресимнен тенъештиринъиз. Бу эки эсерде акс олунгъан дуйгъулар бир тюрлюми?

КЪАЙТАРМА ЧАЛЫНА

Баба-дедемизнинъ севимли авасы
Къайтарма чалына эшкъ иле, аркъадаш.
Ким олмаз бойле бир аванынъ севдасы,
Ойнасын дюльбер яш, ойнасын къалем къаш!

Чокъмарны кучьлю ур, тувгъаным, чалгъыджы,
Къаялар янърасын давулнынъ сесинден.
Сен чалсанъ, ич олмай хаялгъа далыджы,
Къайтарма зевкъ бере яшкъа ве эслиге.

(Ш. Алиев)

133-юнджи иш. Нина Жабанынъ ресимине дикъкъатнен бакъып, берильген вазифелерни беджеринъиз.

1. Ресимнинъ серлевасына дикъкъат этинъиз. Бу серлева рессамнынъ ифаделеген эсас фикрини акс этеми?
2. Ресимге дикъкъатнен бакъып, айтынъыз: рессам, той мерасимини тасвирлемек ичюн, насыл ренклерден файдалангъан?
3. Бу ресимге бакъкъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола?
4. Ресимде тасвирленген адисеге ве шиирге эсасланып, инша языныз. Иншанъызда оданы тавсилятлы тариф этинъиз.
5. Иншанъызны язгъанда, джумлелеринъизде эпитет, къыяс, ифадели ибарелер киби нутукъ васталарыны къулланынъыз.

Жаба Н.

34-юнджи дерс

Муреккеп кечкен заман фииллери

Муреккеп кечкен заман фииллери, тизим ве ифаделеген маналарына коре, эки группагъа болюнелер: **1) муреккеп кечкен заманнынъ вастасыз шекли; 2) муреккеп кечкен заманнынъ васталы шекли.**

1. **Муреккеп кечкен заманнынъ вастасыз шекли** ***эди*** ярдымджы фиили вастасынен япылыр.

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язгъан эдим, яза эдим, язаджакъ эдим, язар эдим	язгъан эдик, яза эдик, язаджакъ эдик, язар эдик
II шахыс	язгъан эдинъ, яза эдинъ, язаджакъ эдинъ, язар эдинъ	язгъан эдинъиз, яза эдинъиз, язаджакъ эдинъиз, язар эдинъиз
III шахыс	язгъан эди, яза эди, язаджакъ эди, язар эди	язгъан эди(лер), яза эди(лер), язаджакъ эди(лер), язар эди(лер)

Муреккеп кечкен заманнынъ вастасыз шекли, иш-арекетнинъ лакъырды этильмекте олгъан вакъыткъа коре, узакъ кечмиште, къадимий, кечкен заманларда япылгъаныны я да япылмагъаныны ифаделей: *Тюркий къабилелернинъ бир къысмы V—VII асырларда кочебе алда яшай* ***эдилер****. Олар айванасравджылыкънен огъраша* ***эдилер****.*

134-юнджи иш. Схемаларгъа эсасланып, муреккеп фииллерни дефтеринъизге язынъыз.

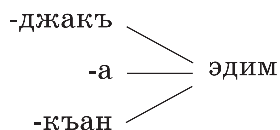

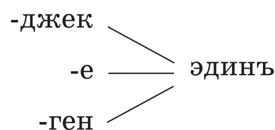

Муреккеп кечкен заманнынъ васталы шекли *экен* ярдымджы фиили вастасынен япылыр.

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	берген экеним, бере экеним, береджек экеним	берген экенмиз, бере экенмиз, береджек экенмиз
II шахыс	берген экенсинъ, бере экенсинъ, береджек экенсинъ	берген экенсиз (экенсинъиз), бере экенсиз (экенсинъиз), береджек экенсиз (экенсинъиз)
III шахыс	берген экен, бере экен, береджек экен	берген экен(лер), бере экен(лер), береджек экен(лер)

Сёйлейиджи, иш-арекетнинъ япылгъаныны я да япылмагъаныны озь козюнен корьмейип, башка бир адамдан эшитип, шу иш-арекет акъкъында хабер бергенде, муреккеп кечкен заманнынъ васталы шеклини къуллана билир: *Анам айткъанына коре, бу эвде зенгин бир адам яшай* ***экен***.

135-инджи иш. Схемаларгъа эсасланып, муреккеп фииллерни дефтеринъизге язынъыз. Бир къач фиильнен джумле тизинъиз.

136-нджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Фииллерни сечип, заман, дереджесини бельгиленъиз.

Аметханнынъ тюшюнджеси самолёт эди. Алупканынъ устюнден учып кечкен самолётларнынъ, коктен изи гъайып олып кеткендже, артындан бакъып къалыр эди. Самолётлар-гидропланлар, “учуджы къайыкълар” пейда олур эдилер. “Учуджы къайыкълар” Севастополь—Ялта, Севастополь—Одесса рейслери япып, ёлджулар ташып башлады. Оларгъа, къонмакъ ичюн, Ялтада махсус гидропорт къурулды. Биз о ерге сыкъ-сыкъ бара ве “Учуджы къайыкълары”ны сейир эте эдик. Эльбетте, о вакъыт бойле машинада учмакъны акъылымызгъа биле кетирмей эдик. Булар эписи балалыкъ чагъымызнынъ узакъ хаяллары эди.

(М. Абдураман)

137-нджи иш. Берильген фразеологик бирикмелерини уйдургъан джумлелеринъиз ичинде язынъыз. Джумлелеринъизни синтактик талиль этинъиз.

Йипнинъ уджуны тапмакъ, илери кетмек.

35-инджи дерс

Шимдики заман фиили

Берильген джумлелерни окъуп, фииллерни къайд этинъиз.

Кунеш уджлу окъларынен ерни, тереклерни, осюмликлерни — эр шейни сыйпай ве къыздыра. Орталыкъны елемлеткен ельнинъ артындан куле, онъа: “Нафиле ёрулма, сувуталмазсынъ”, — демек истей.

(Дж. Гъафар)

Фииллер иш-арекет не вакъыт этильгенини бильдирелер?

Шимдики заман фиили иш-арекетни лакъырды этилип тургъан вакъытта япылаяткъаныны я да япылаятмагъаныны бильдире: *Ай Ер этрафында айлана. Акъшам къаранлыгъы дагъларгъа, къырларгъа, тюземликлерге тюше. (Р.Х.) Дилявер энди эвнинъ огюнде скемлечик устюнде отурмай. (Ш.А.)*

Фиильнинъ шимдики заман манасы фииль тамырына ***-й, -а, -е*** ялгъамалары къошулувынен ве тюсленювинен ифаделене.

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язам, билем, башлайым, беклейим	язамыз, билемиз, башлаймыз, беклеймиз
II шахыс	язасынъ, билесинъ, башлайсынъ, беклейсинъ	язасыз (язасынъыз), билесиз (билесинъиз), башлайсыз, (башлайсынъыз), беклейсиз (беклейсинъиз)
III шахыс	яза, биле,башлай, беклей	яза(лар), биле(лер), башлай(лар), беклей(лер)

138-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, дередже, заман, шахсыны бельгиленъиз.

1964 сенеси Эшреф Шемьи-заде тарафындан язылгъан “Алиме” адлы поэма энъ салмакълы ве дикъкъаткъа ляйыкъ бир эсердир.

Атеш эр шейни якъа[ф], куль эте. Ялынъыз инсан рухуны, инсаннынъ сербестликке олгъан ынтылышларыны якъып оламай. Мына о рухны, енъильмей ольгенлерни, ялынъыз акъикъий поэтик

эсерлер джанландыра биле. О, афатлы курешлерде эляк олгъанларгъа къайтадан джан бере, ондан сонъ къараман ольмей, эбедий яшай. Эшреф Шемьи-заденинъ поэмасында адий къырымтатар къызы Алименинъ косьтерген джесюрлиги къайтадан джанландырыла — Алиме кене де бизим арамызда яшай ве куреше!

(Дж. Аметов)

139-ынджы иш. Метинни кочюрип, джумлелернинъ баш азаларыны къайд этип, талиль этинъиз.

“Ненкеджан ханым дюрбеси”, нефис эсер оларакъ, 80 йылдан бери кенди къабилиетини[м], мундериджe эмиетини сакълап кельмекте, бугунь биле халкъ тарафындан буюк меракънен окъуладжагъына шубе ёкъ. Повесть Тохтамыш ханнынъ укюмдарлыгъы вакътындаки ичтимаий ве икътисадий вакъиаларны, зорбалыкъларны ве эки яш къальп арасындаки севги федакярлыгъыны терен бедиий усталыкънен акс этмектедир.

(Б. Гъафаров)

140-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Шимдики заман фиилинен кельген джумлелерни кочюрип, джумле азаларыны талиль этинъиз.

Куреш джульдеси мейданда узун бир сырыкънынъ уджуна багълана. Адети узьре, куреш буюген сайын, бахшышлар да арта. Сонъки баш куреш биткенде, сырыкънынъ уджундаки энъ къыйметли бахшышлардан гъайры, баш курешчиге бир къой (зенгин куреш олса, бир бугъа) багъышлана. Баш курешни алгъан — айванны ерден омузына котерип алмакъ борджлу. Чалгъы-чагъана иле куреш саибининъ эвине, яхуд да байрам куреши, я да дервиза куреши олса, зияфет куреши олса, зияфет курулгъан ерге къадар артындан шу къойны я да бугъаны алып кете. Шуны айтмакъ керек ки, куреш девамында токътамадан “Куреш авасы” чалынып тура. Бу ава курешчилерни джоштура, рухландыра ве оларгъа насылдыр бир ритм эсасында арекетлер япмагъа ярдым эте. Айны заманда бу ава темашаджыларда рухий бир эеджанлылыкъ догъура эм де куреш мерасимине тантаналы ве котеринки бир рух бере.

(С. Эреджепова)

141-инджи иш. Схемаларгъа эсасланып, шимдики заман фииллерини язынъыз. Бир къач фиильни шахыс ве сайыларнен тюслендиринъиз.

… … …
… -а … -е … -й
… … …

142-нджи иш. Метинни окъунъыз. Шимдики заман фиилинен кельген джумлелерни кочюрип, джумле азалырыны талиль этинъиз.

Инсан дюньягъа кельгенден берли, йыр[ф] онъа ёлдаш[м] олып кельмекте. Къадим заманларда инсанлар, йырлагъанда, йыргъа сурьат бермек ичюн, эллерини бири-бирине урып, сонъра эки ташны я да эки таякъны бири-бирине урып, йырлагъан ве ойнагъанлар.

Лякин инсан кет-кете анълагъан ки, аятта эр кунь корьген вакъиаларыны насылдыр бир сеснен, давушнен ифаделенмекте. Меселя, ель эскенде, тереклернинъ япракълары тюрлю шувултылар чыкъара. Къамышлар кимерде индже, кимерде къалын сес чыкъаралар. Къувуш агъач, ель эскенде, я да ичине уфюрильгенде, я да, якъын келип, яваш къычырылгъанда, къалын сеснен санъа джевап берген киби ола.

Бойле теджрибеден сонъ, инсанлар къувуш агъачтан зурна, къавал, флейта, най, кларнет ясадылар: бош бардакъ устюне тери чектирип, давул, даре ве башкъа музыка алетлери ясадылар.

(Э. Налбандов)

36-нджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ

ИНСАН КЪЫЯФЕТИНИНЪ ТАРИФИ

143-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Инсаннынъ тышкъы ве ички хусусиетлерини тарифлегенде муэллиф насыл сёзлерни къуллана? Бу сёзлерни сечип язынъыз.

Номан табиатынджа мераметли бала эди. О, къуветли севги, къуветли ираде, къуветли рух саиби, дедигини япкъан, дедигинден таймагъан, дедигини озюне хас бир сувукъкъанлыкъ ве ираде иле яптыргъан, керек олмагъан, арткъач, бош арекетлер япмагъан бир бала олып осьти. Онынъ ичюн енъильмек сёзю ёкъ эди. Янықъ ве истираплар не къадар къуветли олмасын, онынъ “юзю агъарыр, манълайы терлер, санки козьяшлары даа корюнмеден, топланмадан бувгъа дёнип, учып кетер эди”.

(Ю. Къандым)

144-юнджи иш. Юкъарыдаки метинден сыфатларны сечип, исимлернен берабер язынъыз ве, сёз чешити оларакъ, талиль этинъиз.

145-инджи иш. Нина Жабанынъ ресимине бакъып, инша языйнъыз. Иншанъызда инсаннынъ тышкъы къыяфетини, онынъ фазилетлерини тарифлеп, онъа олгъан мунасебетинъизни ифаделенъиз.

Иншанъызда къуллангъан бир къач сыфатны морфологик талиль этинъиз.

Жаба Н.

37-нджи дерс

Келеджек заман фиили

Келеджек заман фиили иш-арекетни лакъырды этилип тургъан вакъыттан сонъ япыладжагъыны я да япылмайджагъыны ифаделей.

Келеджек заман фииллери мана джеэттен экиге болюнелер: **келеджек заман фиилининъ къатий шекли; келеджек заман фиилининъ даимийлик шекли.**

Келеджек заман фиилининъ **къатий шекли** лакъырды этильген вакъыттан сонъ япылышы я да япылмамазлыгъы макъсат этилип алынгъан иш-арекетни ифаделей: *Талебелер кезинтиге бараджакълар.* Бу джумледе талебелер шек-шубесиз, мытлакъа кезинтиге бараджакълары акъкъында айтыла.

Келеджек заманнынъ къатий шекли фиильнинъ шимдики заман шеклине ***-джакъ, -джек*** ялгъамалары къошулувынен ве шахысларнынъ тюсленювинен япыла:

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язаджагъым, кетеджегим	язаджакъмыз, кетеджекмиз
II шахыс	язаджакъсынъ, кетеджексинъ	язаджакъсыз (язаджакъсынъыз) кетеджексиз (кетеджексинъиз)
III шахыс	язаджакъ, кетеджек	язаджакъ(лар), кетеджек(лер)

146-нджы иш. Схемагъа эсасланаракъ, къатий шекильде олгъан келеджек заман фииллерини язынъыз.

... — -джакъ
... — -джакъ
... — -джакъ

... — -джек
... — -джек
... — -джек

147-нджи иш. Ашагъыда берильген фииллерни келеджек заман къатий шеклинде язынъыз. Бир къач фиильни джумлелер ичинде къулланынъыз.

Эндире, унутмай, тура, кульдюре, осьтюре, язышалар, ичелер, урдура, илише, абдырай, динълей, ойнайлар, битире, инълей.

148-инджи иш. Ашагъыда берильген фииллерни шахысларнен тюслендиринъиз.

Енъеджек, ташлайджакъ, етеджек, атаджакъ.

Келеджек заман фиилининъ **даимийлик шекли** иш-арекетнинъ лакъырды этильген вакъыттан сонъ япылып-япылмайджагъыны я да иш-арекетнинъ адет узьре япылып тургъаныны заманджа девамлы, сюйрекли олгъаныны ифаделей: *Онынъ анасы саат секизде* ***келир.*** *Риза, институтны битирген сонъ, чалышмагъа* ***башлар,*** *бабасына* ***ярдым этер.***

Келеджек заманнынъ даимийлик шекли фииль тамырына ***-р, -ыр, -ир, -ар, -ер, -ур, -юр*** ялгъамалары къошулувынен ве тюсленювинен япыла:

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	башларым, алырым, келирим, урарым, корерим, олурым	башлармыз, алырмыз, келирмиз, турармыз, корермиз, олурмыз
II шахыс	башларсынъ, алырсынъ, келирсинъ, турарсынъ, корерсинъ, олурсынъ	башларсыз (башларсынъыз), алырсыз (алырсынъыз), келирсиз (келирсинъиз), турарсыз (турарсынъыз), корерсиз (корерсинъиз), олурсыз (олурсынъыз)
III шахыс	башлар, алыр, келир, турар, корер, олур	башлар(лар), алыр(лар), келир(лер), турар(лар), корер(лер), олур(лар)

149-ынджы иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Фииллерни къайд этип, шахыс, заман ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

Йыр халкъкъа рух берир,
Йыр аят нагъышлар.
Йыр базан кулькюни
Козь яшкъа дёндюрир.
Кучьсюзге кучь къошар,
Йыр омюр багъышлар,
Йыр дженклер токътатыр,
Йыр атеш сёндюрир.

(Черкез Али)

150-нджи иш. Схемаларгъа эсасланаракъ, келеджек заман фиилининъ даимийлик шекиллерини язынъыз. Оларнен бир къач джумле тизинъиз.

… … … → -р   … … … → -ыр   … … … → -ир

151-инджи иш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Келеджек заман фииллерининъ къатий шекиллери	Келеджек заман фииллерининъ даимий шекиллери
...	...

152-нджи иш. Берильген шиирни дефтеринъизге язып, фииллернинъ шахыс, заманыны бельгиленъиз.

“Баш язысын козь корер”, — дей,
Бу, эльбетте, эски лаф.
“Баш акъылын козь корер”, — деп,
Этер эдим мен хитап!

(Р. Бурнаш)

153-юнджи иш. Берильген фииллерни шахыс-сайы ялгъамаларынен тюслендиринъиз.

Окъуйджакъ, куледжек, озаджакъ, итеджек.

38-инджи дерс

Фииль заманлары (текрарлав дерси)

Суаллерге джевап беринъиз.

1. Фииллерде заман манасы насыл ифаделене?
2. Кечкен заман фииллери нени анълаталар?
3. Тизимине коре кечкен заман фииллери къач чешитке болюнелер?
4. Васталы ве вастасыз кечкен заман фииллерининъ фаркъларыны мисаллер узеринде косьтеринъиз.

154-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, дереджесини, шахыс, сайы, заманыны бельгиленъиз.

Осман Амит яш несильни тербие этюв ве оджалыкъ ишлеринде де фааль хызметлер этти. Айры окъув юртларында талебелерге ана тили, эдебият ве бедиий окъувдан дерс берди, мектеплер ве ликбезлер ичюн дерсликлер азырлавда иштирак этти, “Тиль ве язы инкишафы” (1932 с.), “Буюклер элифбеси” (1933 с.) киби дерсликлернинъ муэллифлеринден

бири олды. Онынъ балалар ичюн язгъан шиирлеринден дженк арфесинде азырлангъан “Кичик къардашларыма” адлы учюнджи китабы 1941 сенеси басмаханеде[т] къалды. Китапнынъ дюнья юзю корьмесине дженк кедер этти.

Шаир, къырымтатар эдебияты тарихынен меракъланып, йыллар бою пек чокъ халкъ ягъыз яратыджылыгъы нумюнелерини топлады ве оларны, айры джыйынтыкълар этип, чыкъармагъа ниетлене эди. Теэссюф ки, олар дженк акъибетинде изсиз гъайып олдылар. Халкъ агъзында намлы “Кёр огълу” дестаныны озю гъайрыдан ишлеп чыкъты.

(З. Амитова)

155-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, “Къырымтатар тилинде фииль заманлары” мевзусында маруза азырлап, сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз. Къаиделерни мисаллернен изаланъыз.

Шимдики заман	Келеджек заман		Кечкен заман			
			Саде кечкен заман		Муреккеп кечкен заман	
	Келеджек заманнынъ къатий шекли	Келеджек заманнынъ даимийлик шекли	Саде кечкен заманнынъ вастасыз шекли	Саде кечкен заманнынъ васталы шекли	Муреккеп кечкен заманнынъ вастасыз шекли	Муреккеп кечкен заманнынъ васталы шекли

156-нджы иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииллерни сечип, заманыны бельгиленъиз.

— Бизде де, Русиенинъ дигер миллетлериндеки киби, халкънынъ[ф] бахты, саадети ичюн курешиджи кучьлю шахслар догъарлар.

— Мен ойле беллемейим, — деди Шериф. — Ве сизге бенъзер бичаре оджаларнынъ фаалиетини, нафиле замет деп, таныйым.

Усеин оджа достунынъ мыскъыл ве нефретле ифаде эткен фикирлерине, ничюндир, эмиет бермек истемеди. Онынъ айткъанларыны озь къулакъларынен эшите турып, къальбинде озюне нисбетен гъарезлик ола биледжегине инанмады. О, Усеинни джадделен къолтукълап алып кельген досту Шериф дегиль, гуя башкъа адам эди.

— “Шура”да эсеринъизни окъудым, — деди о, Усеин оджагъа.

(Ш. Алядин)

157-нджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Кечкен заман фииллери	Шимдики заман фииллери	Келеджек заман фииллери
кульдюрди ...	*кульдюре* ...	*кульдюреджек* ...

158-инджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Фииллернинъ заманыны бельгилеп, джумле азаларыны талиль этинъиз.

1939 сенеси Осман Амит Ордугъа арбий хызметке чагъырылды. Уйкен лейтенант рутбесинде бираз вакъыт Симферопольде хызмет эткен сонъ, оны Молдавиягъа Тирасполь шеэрине авуштырдылар. Онынъ башлангъан “Сеит-Огълу Сейдамет” поэмасы битмей къалды, чюнки арбий хызметте иджат ичюн вакъыт къалмай эди. О, арбий хызметини битирип кельген сонъ, поэманы девам этмек хаялынен яшай эди. Лякин онъа бу хаялларны омюрге кечирмек насип олмады...

О, арбий хызметтен бошагъан сонъ, чокъ вакъыт кечмеден, Улу Ватан дженки башланды.

Онынъ бутюн аркъадашлары, къалемлерини ташлап, эллерине силя алдылар...

(З. Амитова)

39-ынджы дерс

ФИИЛЬ МЕЙИЛЛЕРИ.
Икяе ве эмир мейиллери

Иш-арекетнинъ барлыкъкъа мунасебетини косьтерген фииль шекиллерине **фииль мейиллери** дейлер.

Къырымтатар тилинде фиильнинъ беш мейили бар: ***1) икяе мейили; 2) эмир мейили; 3) керек мейили; 4) шарт мейили; 5) истек мейили.***

Фиильнинъ **икяе мейили** иш-арекетнинъ учь замандан биринде акъикъатен де япылувыны я да япылмагъаныны анълата. Меселя: *Къыш* ***кельди****. Авалар* ***сувуды****. Къушларнынъ чивильтиси* ***эшитильмей****.*

159-ынджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Фииллерни тапып, шахыс, сайысыны къайд этип, джумледеки вазифелерини бельгиленъиз.

Онынъ кичик юречиги сызлады, козьлеринден, буллюр киби, яшлар акъты. Якъуб "Тым-тым"ны хош аэнк иле чалды. Бираз вакъыттан сонъ, Эреджепчикнинъ козьяшлары кесильди. Чересинде тебессюм пейда олды. Санки о, буюк къарталнынъ сыртына минди ве, юдже дагъларны, чёллерни, денъизлерни доланып, тынч бир саильге келип къонды.

(Р. Алиев)

160-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Икяе мейильде олгъан фииллерни тапып, талиль этинъиз.

Мына — орман этегиндеки сийрек-сепелек биринджи тереклер. Тезден чытырман эменлик, юкелик, ювезлик башлар. Онынъ ичине кирген сонъ, Алимни тапса, алсынлар!

— Ну-о!...

Зорнен нефес алып-бермекте олгъан ат тёпеликке[т] тырмашып башлады. Даа экинди мааллери олса да, куньдюзлери биле чокъ ярыкъ олмагъан орманнынъ ичи энди зифт къаранлыкъ эди. Пытакъларыны ерге саркъыткъан сыкъ тереклер арасындан шорбаджысыны алып бармакъта олгъан атнынъ къопаргъан эр бир шытырдысындан даллар устюнде геджелемеге азырлангъан сюрю-сюрю къушлар, яйгъара къопарып, дёрт тарафкъа учушып кетмекте эдилер.

(Ю. Болат)

Фиильнинъ эмир мейили иш-арекетни япмакъ я да япмамакъ акъкъында эмир, теклиф, ялварув, чагъырув киби маналарны ифаделей. Экинджи шахыснынъ теклик сайы шеклиндеки фииль тамыры эмир мейилидир.

Эмир мейилининъ тюсленюви:

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язайым, берейим, ташлайым, ишлейим, ювайым, корейим	язайыкъ, берейик, ташлайыкъ, ишлейик, ювайыкъ, корейик
II шахыс	яз, бер, ташла, ишле, юв, корь	язынъыз, беринъиз, ташланъыз, ишленъиз, ювунъыз, корюнъиз
III шахыс	язсын, берсин, ташласын, ишлесин, ювсун, корьсюн	язсынлар, берсинлер, ташласынлар, ишлесинлер, ювсунлар, корьсюнлер

161-инджи иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииллерни сечип язынъыз. Ифаделеген маналарына коре, фииль мейиллерини бельгиленъиз.

Уйле[ф] маали. Кичик ишчи шеэрчигинде бир къатлы беяз эвлернинъ къырмызы дамларыны июль кунеши къыздырмакъта. Эали, сыджакътан къоркъып, салкъын кольгелерде сакълангъан. Сокъакъларда кимсе ёкъ.

Биз де, бир де-бир къаралтыгъа, яхут тереклер талдасына чекилейик. Азачыкъ салкъында отурайыкъ. Энъ олмагъанда, иште, шу тола диварлы эвчикнинъ азбарына кирейик. Онынъ пенджерелери корюнмейлер, чюнки этрафы — тереклик. Тек сюйрю тёпеси кокке тирелип тура.

(Ш. Алядин)

40-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ЭДЕБИЙ КЪАРАМАННЫНЪ ХАСИЕТНАМЕСИ

Эдебий къараманнынъ хасиетнамеси къараманнынъ фаалиетинде акс олунгъан табиат чизгилерини, нутукъ ве къыяфетини тарифлемектен ибарет. Хасиетнамеде къараманнынъ насыл ичтимаий табакъагъа менсюп олгъаны косьтериле, онынъ дюньябакъышлары, истидатлары ве ахлякъий чизгилери тасвирлене. Хасиетнаме эки тюрлю ола:

1) толу — эсернинъ эр тарафлама, толу талили эсасында тизильген:

2) къыскъа шекильде — бир де бир къысым я да парча эсасында языгъан.

Эдебий къараманнынъ хасиетнамесини язмакъ ичюн, малюмат эсернинъ метининден алына. Бу ишни беджермек ичюн, сайлама беянлар языла.

162-нджи иш Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Эдебий къараманларнынъ насыл чизгилери тасвирленгенини изаланъыз.

Салядин агъа озю элли яшларында, даа кучьлю адам. Дагъда къалын, юксек бик тереклерини кесип, чанагъа такъып, эвге кетире, тырнавуч, сенек, анъгъыч... араба ясай, сата. Шай этип, кечине. Къомшуларнынъ бириси онъа дюльгер Салядин, дигери, сачлары ве сакъалы къырмызы экенлиги ичюн — хыналы Салядин дей.

Хыналы Салядиннинъ элинден омюр бою балтасы тюшмеген, о себептен къолларынынъ пармакълары ичке букленип къалгъанлар.

Тырнакълары сынгъан, кене осип чыкъкъанлар... текрар сынгъан, къатмер-къатмер къалынлашып къалгъанлар. Эллерининъ териси къабалашкъан, тенеке киби, къаткъан, чатлап-патлап кеткен.

Салядин бу юртта эр шейни озю къургъан, озю ясагъан. О себептен азбарда, аранда, куместе — announced эписинде нумюневий тертип сезильмекте. Къарысы Тензиле енге — догъру юрекли, хош черели, толу мучели къадын. Ходжасынынъ къатты табиатына ве талапкярлыгъына, кимерде исе шефкъатлы ве алидженаплыгъына алышкъан.

Дюльгер, адети узьре, эр кунь танъда турып, чананы еке, явлукъ ичине бир коше отьмек, бир баш сарымсакъ къойып, Фикрет иле дагъгъа чыкъып кете. Эв ишлерини Сейяреге къалдыра.

Ш. Алядин

Эсма он эки яшында. Индже, нарын тенли. Бенъзи къачыкъ. Козьлеринде даимий бир солгъунлыкъ вар, онда усть-баш йыртыкъ, аякъларынынъ папуч корьмегени – чокътан. Кечен къыш онынъ ана-бабасы ачлыкътан ольген эди. О, анасыны не къадар север эди. О, кой мектебининъ сонъ сыныфында окъуй эди. Оджалары оны макътай, бабасы исе къызынынъ гузель окъугъанына севине эди.

Эсма шимди дайысынынъ янында отура. Онынъ алы пек яман. Эвде эр шейни япа, эв тюбю сылай, одун, сув кетире, чёльге тувар айдай. Кимерде тарлагъа да варып келе. Бутюн бунларгъа къаршылыкъ исе, енгесинден эр кунь бир къач керелер къаргъыш ве котек ашай. Дайысы оны севе, аджый, онъа кулерюзь косьтере эди. О, Эсманынъ эвдеки алыны, чекkенлерини пек яхшы анълай.

А. Одабаш

Метинлерге эсасланып, эдебий къараманларнынъ хасиетнамесини язынъыз.

Беян язмагъа азырланув тертиби.

1. Метинни окъунъыз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.

3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир этюв)?

4. Насыл нутукъ услюбинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий)?

5. Беяннынъ планыны тизинъиз.

6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?

7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, кочюрип дефтеринъизге языньыз.

41-инджи дерс

Фиильнинъ керек мейили

Ашагъыда берильген тезайтымны окъунъыз.

Ашамалы, ичмели, шашмаламамалы.

Фииллер ифаделеген маналарны изаланъыз. Ялгъамаларны къайд этип, талиль этинъиз.

Фиильнинъ керек мейили иш-арекетнинъ япылмасы я да япылмамасы керек олгъаныны анълата.

Керек мейили фииль тамырына ***-малы, -мели*** ялгъамалары къошулып япылыр: *бармалы, язмалы, къоймалы, алмалы; бермели, кельмели, юрмели, сюртмели* киби.

Керек мейилининъ хаберлик ялгъамаларынен тюсленюви:

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язмалым, кетмелим	язмалымыз, кетмелимиз
II шахыс	язмалысынъ, кетмелисинъ	язмалысыз (язмалысынъыз), кетмелисиз (кетмелисинъиз)
III шахыс	язмалы(дыр), кетмели(дир)	язмалыдыр(лар), кетмелидир(лер)

163-юнджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, керек мейилинде кельген фииллер языньыз. Бир къач данесини джумлелер ичинде къулланынъыз.

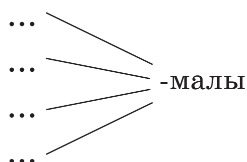

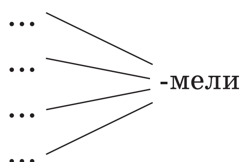

164-юнджи иш. Берильген фразеологик бирикмелерининъ ифаделеген маналары ашагъыда изалана. Бу ибарелернен джумлелер тизип, оларны синтактик талиль этинъиз.

Баштан-аякъ сюзьмек; ёл ачмакъ.

1. Биревни я да бир шейни дикъкъатнен, этрафлыджа бакъып чыкъмакъ.
2. Бир макъсаткъа ирише бильмек ичюн шараит, имкян догъурмакъ, азырламакъ.

165-инджи иш. Ашагъыда берильген фииллерни керек мейильде язып, бир къач джумле ичинде къулланынъыз.

Бакъа, чёке, къала, динълей, келе, тааджиплене, къувана, авеслене, меракълана, бере, къувалай, дуя, чыкъара, куле, уята, юкълай, севине, далгъалана.

166-нджы иш. Берильген фииллерни шахыс-сайы ялгъамаларынен тюслендиринъиз.

Айтмалы, тикмели, атмалы, узьмели.

Бу сёзлернен дёрт джумле язып, оларны синтактик талиль этинъиз.

42-нджи дерс

Фиильнинъ шарт мейили

Дёртлюкни окъуп, къайд олунгъан фииллер ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Терек **сынса,** тал къалыр,
Джуйрюк **ольсе** — нал къалыр,
Йигитликтен къайтманъыз,
Йигит **ольсе,** нам къалыр.

Фиильнинъ **шарт мейили** бир де бир иш-арекетнинъ япылувы я да япылмамазлыгъы ичюн ондан эвель япылышы шарт олгъан иш-арекетни косьтерир: *Базар куню ава яхшы* ***олса,*** *денъизге бараджакъмыз.*

Шарт мейили фиильнинъ негизине ***-са, -се*** ялгъамалары къошулувынен япыла. Фииль тамырынынъ сонъки эджасында къалын созукъ олса ***-са,*** индже созукъ олса ***-се*** ялгъамалары къошулыр.

167-нджи иш. Ашагъыда берильген фииллерни шарт мейилинде языньыз. Бир къач фиильнен джумле тизинъиз.

Сюрюле, бурюштире, яндыра, улуй, истей[ф], къача, гизлене, уча, авелене, савурыла, кулюше, къуртара, бастыра, яна, тёкюле, уруша, багъыра, кусе, илише, охшай, эсе, эшитиле, ягъа, кесе.

168-инджи иш. Схемаларгъа эсасланып шарт мейилинде кельген фииллерни языньыз.

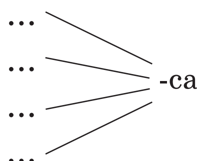

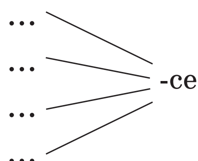

169-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни сечип, дередже, заман ве мейилини бельгиленъиз.

Аналар... Бизлер омрюмизде ич бир вакъыт аналарымызнынъ[т] бизлерге япкъан эйиликлерини одеп оламаймыз, ялынъыз йыллар кечип, озюмиз аиле саиби олгъан сонъ, о гъайыпнынъ агъырлыгъыны ис этемиз. Балалар озь аналарына бир вакъыт, “мен сени севем”, деп айтмайлар, эм олар аналарына олгъан севгиси севги олгъаныны да бильмейлер. О, табиий бир шей: нефес алгъан киби, геджелернинъ сонъунда танълар аткъан киби. О, мукъаддес дуйгъунынъ ады ёкътыр...

Инсан бир шейден абдыраса, къоркъса: “Вай! Анам!” — деп, озю дуймай, багъырып йибере. Яни шу сёзлернен о, озюни сакълагъан киби ола, шу озь-озьлюгинден айтылгъан сёзлер хавфлы дакъкъаларда адамгъа биринджи таянч, имдат вазифесини беджерелер.

(Дж. Аметов)

170-инджи иш. Шиирни кочюрип языньыз. Фииллернинъ сайы, шахыс, заман, дередже, мейилини бельгиленъиз.

Кельсе эди, деп шенъ баарь,
Тилексей огълум эр саарь.

Билем, бираз сонъ язны беклер,
Сонъ ашыкъыр истеп, къарлы куньлер…
Аят шай, лякин эр саарь
Мен истер эдим, олсайды баарь.

(А.Мефаев)

171-инджи иш. Берильген фииллерни шахыс-сайы ялгъамаларынен тюслендиринъиз.

Кессе, япса, куссе, язса.

Бу сёзлернен дёрт джумле уйдурып язынъыз.

43-юнджи дерс

Фиильнинъ истек мейили

Фиильнинъ **истек мейили** иш-арекетнинъ япылмасы я да япылмамасынынъ пек истенильгенини ифаделей: *Агъам китапны тездже окъуп* ***битиргейди.*** *Достум чалышкъан ериме* ***баргъайды.***

Истек мейили фииль тамырына ***-гъайды, -къайды, -гейди, -кейди*** ялгъамалары къошулувынен япылыр: *язгъайды, башлагъайды, айткъайды, баскъайды, корьгейди, бергейди, эшиткейди, сюрткейди* киби.

Истек мейилининъ тюсленюви:

	Теклик	Чокълукъ
I шахыс	язгъайдым, корьгейдим айткъайдым, эшиткейдим	язгъайдыкъ, корьгейдик айткъайдыкъ, эшиткейдик
II шахыс	язгъайдынъ, корьгейдинъ айткъайдынъ, эшиткейдинъ	язгъайдынъыз, корьгейдинъиз айткъайдынъыз, эшиткейдинъиз
III шахыс	язгъайды, корьгейди айткъайды, эшиткейди	язгъайды(лар), корьгейди(лер) айткъайды(лар), эшиткейди(лер)

172-нджи иш. Ашагъыда берильген фииллерни истек мейилинде язынъыз.

Сара, эзе, чапа, беклей, коре, юре, бере, уча, сыза, авеслендире, меракълана, сарыла, сеслене, достлаша, келе, янъгъырай, узата, эсе, йыкъыла, осе, беклей, къапата.

173-юнджи иш. Схемаларгъа эсасланып, истек мейилинде фииллер язынъыз, бир къач джумле ичинде къулланынъыз.

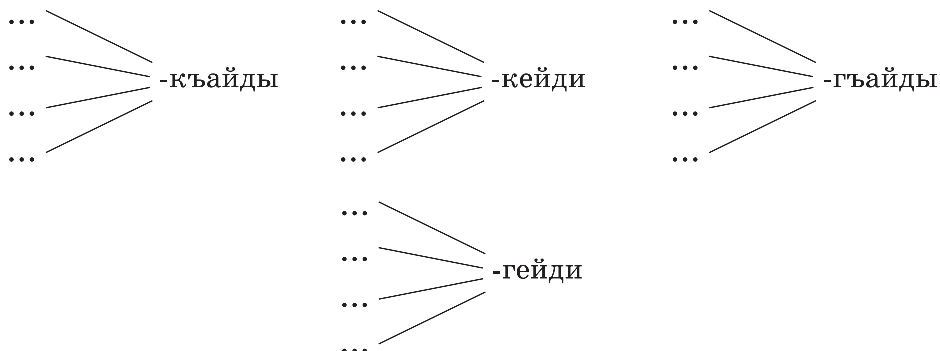

174-юнджи иш. Берильген фразеологик бирикмелеринин ифаделеген маналары ашагъыда изалана. Бу ибарелернен джумлелер уйдурып язынъыз.

Инджеден элемек; дердини ачмакъ.

1. Буюк дикъкъатнен тешкермек, эр тарафлы бакъмакъ, нетиджени ольчеп-бичип чыкъармакъ.
2. Озюнъни къыйнагъан тюшюндже ве къайгъыларынъны бирисине айтып бошанмакъ, рухан языл макъ.

44-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ТЕЗИС ВЕ КОНСПЕКТ

Къаиделерни текрарланъыз!

Языларны тезис я да конспект шеклинде язмакъ мумкюн. Тезис — къыскъа шекильде тизильген эсас малюмат, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери. Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикирини, гъаесини изченликнен ачып косьтере.

Конспект китап, макъале, джевап, марузанынъ къыскъартып язылгъан шеклидир. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла. Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле я да муэллифнинъ фикирлерини озь сёзлеринен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкъышкъа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

175-инджи иш. Ашагъыда берильген метинлерден бирини сайлап окъунъыз. Планыны тизип, чыкъыш япмакъ ичюн, тезислер азырланъыз.

11-инджи июнь 1943 сенесининъ тарихинде Акъмесджит Татар Комитети кутюпхане ачмакъле буюк бир медений иш япты. Кутюпхане медений инсанларнынъ энъ керекли бир медениет оджагъыдыр. Китаплар бизни инсаннынъ омрю бою къургъан медениетлернен, о медениетлерни къурмагъа ярдым эткен буюк сималарнен таныштырмагъа ярдым этелер. О, бизге озь бильгилеримизни тешкермек, я да янълышларымызны тюзетмек, бильгидже эксикликлеримизни тамамламакъ ичюн, энъ самимий вастадыр.

Бугуньки генчлик, бугуньки зиялыларымыз кене дюнки мектеп бильгилериле бугунь яшаманы тюшюнселер, дюн эльде эткен о ярымямалакъ бильгилериле ярын халкъымызнынъ медений аятыны къура билирмиз дие тюшюнселер, тарихий янълышлыкъларымызны текрар этмиш олурлар.

Эр анги бир шараитта яшаса-яшасын, бильгисини арттырмакъ, озь ихтисасыны илерилетмек ичюн, эр кунь бир къач саатлерини окъув ве тедкъикъатле огърашмагъан бир генч, бир зиялы Челеби-Джиханнынъ «Айгиди, татар яшлары окъумайлар» шикяетинден

озюни къуртарамаз. О зиялы озюни ве миллетини ярын недаметли (пешманлыкъ) козьяшлары тёкмектен къорчалап оламаз.

А. Ильмий. 1943 с.

Миллетлернинъ эгленджеге, къаршылыкълы ярдымгъа, адет ве унерлерини косьтермеге олгъан ихтияджлары миллий байрамларны догъурды. Биздеки джыйынлар, тойлар, дуалар, дервиза ве теферруджлер (эгленджели кезинтилер) бу киби ихтияджлардан догъгъан зенгин ве маналы байрамлардыр. Булар шекильдже бир-биринден аз фаркълы олгъаны киби, макъсат ве манаджа да бир-бирине якъындыр. Меселя, тойлар янъы къурулгъан бир аиле оджагъыны севинчнен селямламакъ, о янъы къурулаяткъан аилеге ортакълашып темель салмакъ — оны къавий, бахтияр бир янъы аиле ясап, озь арасына къатмакъ макъсады иле япыла. Дервизалар да, медреседе тасильни битирип чыкъкъан сохталарны селямламакъ, къаршылыкълы ярдым, къаршылыкълы урьмет ве севинчлерини косьтермек макъсады иле япылгъан буюк ве тантаналы бир тойдыр.

Миллий ве диний байрамлар арасында шекиль джеэттен базы хусусиетлер бар. Макъсат ве манаджа олар да бир-бирлеринден узакъ дегильдир. Буларнынъ эписи татарнынъ джумертлик, йигитлик, самимиет, къаршылыкълы ярдым, къаршылыкълы урьмет киби юксек хасиетлерини джанландыргъан, о хасиетлерни тербие эткен мусабакъа мейданларыдыр. Бу байрамлар, макъсат ве манаджа юксектирлер. Олар бизге аталарымызнынъ сиясет, икътисат ве медениет мейданларында эльде эткен юксек севиели девирлеринден мирас къалма юксек джемиет орьнеклеридир.

Биз бугунь бу шерефли байрамларны яраткъан аталарымыздан чокъ узакълаштыкъ. Бизим бугуньки миллий байрамларымыз о шерефли байрамларнынъ бугуньки, сёнюккен, тюшкюнлешкен шекиллеридир.

А. Ильмий. 1943 с.

45-инджи дерс

Фииль мейиллери (текрарлав дерси)

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Фииль мейиллери нени ифаделейлер?
2. Икяе мейили нени анълата? Мисаллер узеринде косьтеринъиз.
3. Керек, шарт, истек, эмир мейиллерининъ ифаделеген маналарыны, мисаллернен тасдыкълап, изаланъыз.

176-нджы иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни дефтеринъизге кочюрип, шахыс, сайы, заман, мейиллерини бельгиленъиз.

Эгер эдебий тиль талилине терен даладжакъ олсакъ, шуны айтмакъ лязим ки, Ашыкъ Умернинъ де, Джевхерийнинъ де, о девирде иджат эткен дигер шаирлернинъ де чокъусы эсерлери затен эсасен арап-фарс тиллеринде[т] язылгъанлар. Бунынъ себеби шунда ки, диний-мистик ве сарай эдебияты векиллерининъ тырышувынен Тюркиенинъ озюнде биле поэзия ичюн турк тили гуя келишиксиз, къаба деп илян этильген ве бу саада фарс, арап тиллерине устюнлик берильген.

Академик В.А. Гордлевский, тюрк поэзиясына фарс тилининъ япкъан кучьлю тесири акъкъында айтаракъ, шойле яза: “Эджнебий тиль огюнде, къуллар киби, боюн эгюв шу дереджеге барды ки, озь сёзлери юксек поэзия ичюн ляйыкъсыз деп, тильден бутюнлей четлетильдилер; сийректе бир озь догъмуш тилине мураджаат эткен базы бир уйкен несиль шаирлери чешит сыкъыштырувларгъа, такъипке огъратыла эдилер”.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

177-нджи иш. Схемаларгъа эсасланып, фиильнинъ тюрлю мейиллерини язынъыз. Бир къач фиильнен джумлелер тизинъиз.

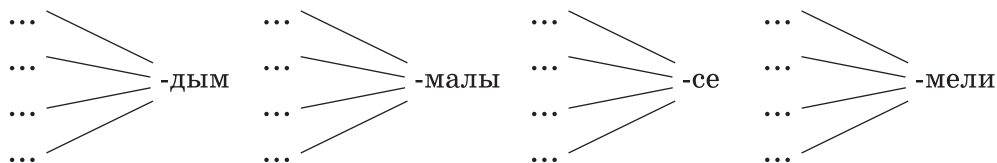

178-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни толдурынъыз.

Икяе мейили	Эмир мейили	Керек мейили	Шарт мейили	Истек мейили
отургъан чалыша лаф эте кечирди динълей токътамай сайды асабийленмеди				

179-ынджы иш. Аталар сёзлерини дефтерлеринъизге язып алынъыз. Фииллерни тапып, мейилини, заманыны, шахсыны ве сайысыны айтынъыз.

1. Уйдурмагъа бильмесенъ, къошма[м], къонушмагъа бильмесенъ, къошулма. 2. Сёйлесенъ, эль бегенсин, юрьсенъ, ер бегенсин. 3. Къулакъ — эки, тиль — бир, эки динъле, бир сёйле. 4. Ёл бильмесенъ, ёлны сора юрьгенден, лаф бильмесенъ, лафны сора бильгенден. 5. Алтын ерде къалса да, бильги ерде къалмаз. 6. Сен огренмесенъ, заман озю огретир.

Аталар сёзлерининъ ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен анълатынъыз.

180-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни дефтеринъизге кочюрип, сайы, шахыс, дередже, заман, мейилини тайинленъиз.

Къырмызы кунеш, уджсуз-буджакъсыз чёль[ф] тюземлигини алтын шавлелеринен опип, уфукъкъа батмакъта...

Серин ель эсти.

Къылыч байыры тарафтан аджыныкълы-аджыныкълы агълагъан бала сеси эшитильди. Бу — не? Мен сескендим: акъшам устю ачыкъ чёльде бала къайдан кельген?.. Бала исе эп агълай, дерсинъ, сабийчикни анасы ташлап кеткен: инга-инга агълай. Бираздан сол тарафымда да бала агълай башлады. Бунынъ агълавы пек титис, чиркин эшитильди. Бираздан агълавлар чокълаштылар, дерсинъ, бутюн Адджы голь чёлю агълай эди. Юрегимни къоркъу сарды. Не олгъаныны бирден анълап оламадым. Менден беш-алты адым четтеки джардан тильки десенъ — тильки дегиль, къашкъыр десенъ — къашкъыр дегиль, титис бир айван чыкъты. О якъ-бу якъ бакъынды, бурнуны тёпеге котерип къокъланды, сонъ бойнуны кокке созып, бала киби, агълады. Анълашылды: шакъал экен.

(Э. Фазыл)

181-инджи иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Фииллерни къайд этип, талиль этинъиз.

“Мен чокъ билем”, — деме аслы, илим — бу оськен терек,
Бильгенинъе, ёрулмайып, янъылыкъ къошмакъ керек.
Чюнки илим тереги эр ань соза боюны,
Окъумасанъ, огренмесенъ къалырсынъ ондан эрек.

(Р. Бурнаш)

46-нджы дерс

ФИИЛЛЕРНИНЪ ЯПЫЛУВЫ ВЕ ОЛАРНЫНЪ ИМЛЯСЫ

Морфологик усулнен фииллернинъ япылувы

Къырымтатар тилинде фииллер эки усулнен япылалар: **морфологик** ве **синтактик.**

Морфологик усул. Махсус фииль япыджы ялгъамалар ярдымынен башкъа сёз чешитлеринден фииль япыла: ***-ла, -ле*** ялгъамалары исимлерден *(баш+ла, буз+ла, туз+ла, боя+ла; иш+ле, гул+ле);* сыфатлардан *(къара+ла, беяз+ла; темиз+ле);* зарфлардан *(яваш+ла, эзбер+ле).*

-лаш, -леш; -лан, -лен киби ялгъамалар исим, сыфат, сайыдан бир вакъытта эм фииль, эм фиильнинъ ортакълыкъ я да къайтым дереджесини япалар: *лаф+лаш, фикир+леш, агъыр+лаш, бир+леш* (фиильнинъ ортакълыкъ дереджеси); *джан+лан, ягъ+лан, боя+лан, ешил+лен* (фиильнинъ къайтым дереджеси).

182-нджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Фииллерни къайд этип, ялгъамаларынынъ язылувыны изаланъыз.

Демек, пешинден къалмагъанлар.[c] Озьлери корюльмеселер де, якъын ерлерде олсалар керек.

— Къана, атчыгъым, бир даа давран! Эллерине тюшсек, ярыкъ дюньяны бизге арам этерлер...

Ат “давранды”. Лякин, ёл тим-тикине котерильгенинден, адымларыны зорнен ала ве даа зияде акъсай эди. Алим текрар атындан тюшти ве, югенлерини элине алып, оны озь пешинден етекледи.

(Ю. Болат)

183-юнджи иш. Шиирни окъуп, фииллерни дефтеринъизге язып алынъыз. Шахыс, сайы, дередже, мейиль ялгъамаларынынъ язылувыны изаланъыз.

Мавы гедже,
беяз къыш,
къальбимде яз...
Шеэр тюрлю ренклернен ярыкъ сача,
Эр бир эвде зинетлер такъкъан солмаз,
эр бир эв шенъ Йылбашкъа къапу ача.
Буюр, Йылбаш,
тёрге кеч, бизнен таныш,
насыл джошкъун, бирликли инсанлармыз!
Мавы гедже,
беяз къыш,
чевре шадлыкъ...
Йылбаш кельди,
эв-эвден юре Йылбаш[Ф].
Янъы ишке, енъишке ёллар ачыкъ,
шу ёлларчюн джыйынгъа кель, аркъадаш!

(Р. Мурад)

184-юнджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Фииллерни талиль этинъиз.

О, Асаннынъ узаткъан отьмегини къокълады ве оны, агъзынен алып, ерге тюшти. Отьмек баят эм къатты эди. Хасап Йыбрам чобанына отьмекни, махсус баятсыратып, бердире эди. О:

— Баят отьмек чокъ ашалмаз, — дей эди.

Акъбаш ерге юзю-къоюн ятты ве отьмекни, алд аякълары арасына къойып, оны, эльнен тутар киби, тутты ве агъзыны отьмек устюне ян кетирип, азув тишлеринен къатты отьмекни ашады.

(У. Ипчи)

185-инджи иш. Берильген япма фииллернен адий джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

Гулледи, темизлене, ешереджек, тазерелер, шувулдай, джанлана, гурюльдей.

47-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ

Къаиделерни текрарланъыз!
Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъанда, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.
Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

Къонушув шартлары:
- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.
Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: *ильмий, бедиий, публицистик, ресмий.*
Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар язылa. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: *къыяслав, метафора, эпитет* киби.

186-нджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Метинлер арасындаки фаркълайыджы хусусиетлерни изаланъыз.

Шеэр узерине акъырын-акъырын къаранлыкъ чёкти.[с] Чаршыда фенерлер янды. Файэтон Арслан-агъа бою кетер экен, Фантал-Имам аралыгъына бурулды, хасап тюкяны янындан кечип, дут тереклери тюбюнде эки къатлы эвнинъ огюнде токътады. Феми эфенди Аджире ханымгъа къучагъындаки яш баланен ерге тюшмеге ярдым этти, юксек таш дивар оюгъы ичиндеки демир пармакълы къапуны ачаракъ, мусафирлерни эвге кирсетти. Файэтон, шорбаджынынъ эмрине бинаэн,

кери къайтты. Къадын ве ходжа Феми эфендининъ артындан чильтер чоюн басамакълар бою юкъары котерильдилер. Ачыкъ софада алтын пуллу, мавы шербентили, юксек къадын оларнынъ оглерине чыкъты.

— Иште, анам! — деди Феми, ченгесини Аджире ханым бетке узатып. — Риджа этем, таныш олунъыз!

(Ш. Алядин)

Арадан ярым асырдан зияде вакъыт кечкен сонъ[ф] да, биз батыдан Къырымдаки акърабаларымызны корьмеге кеткенде биле, аджеба, оларгъа лаф тиймез экенми, деп чекине эдик. Чюнки язгъан мектюплеримиз биле кимерде эллерине барып тиймей, кимерде исе олардан: “Батыдаки акърабаларынъыз мусафирликке кельмейми?” — деп, сорай эдилер. Эр не исе де, бойле кольгесинден къоркъып яшамакъ меним халкъымнынъ баш язысы экен. Аллагъа шукюрлер олсун, биз батыда Ватанымызгъа асретлик чектик, амма чокъ сербест яшадыкъ.

(Ф. Юртэр)

187-нджи иш. «Йылнынъ энъ дюльбер мевсими» серлевалы инша язынъыз. Иншанъызны бедиий услюпте язып, чешит къыяс, эпитет, синоним сёзлери ве ибарелерни къулланынъыз. Авеслигинъиз олса, озь фикирлеринъизни къафиелештирильген сёзлерни ишлетип, шиир де яза билесинъиз. Бу бедиий эсеринъизге сыныфдашларынъыз къыймет кессин.

48-инджи дерс

Синтактик усулнен фииллернинъ япылувы

Синтактик усулнен муреккеп ве чифт фииллер япыла. Муреккеп фииллер эки тюрлю олалар:

1. Исим + фииль тюрдеки муреккеп фииллер: *джевап бер, девам эт, къол къой, икяе эт.*

2. Алфииль + фииль тюрдеки муреккеп фииллер: *алып чыкъ, язып ташла, чыкъарып бер, ишлеп кель.*

Фиильнинъ бир шекли текрарланмасынен чифт фииллер япыла: *келе-келе, бара-бара, биле-биле* киби.

Муреккеп фииллер эр вакъыт айры язылырлар: *кетип корь, язып бакъ, окъуп чыкъ, сорап корь* киби.

Чифт фииллер арасына къыскъа сызыкъ (дефис) къоюлыр: *яза-яза, беклей-беклей* киби.

188-инджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекkeп фииллерни тапып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

Шемьи-заденинъ иджадий фаалиети ялынъыз поэтик эсерлер язувнен да сынъырланмай, омрюнинъ сонъ йылларында шаир ильмий-тедкъикъат ишлеринен де огърашты ве бу саада да семерели ишлер япты. Эдебиятымызнынъ тарихынен меракъланаракъ, о, XVII асырда яшагъан Ашыкъ Умернинъ иджадына багъышлангъан ильмий макъале язды. Ондан да гъайры, XIV асырда яшагъан дигер бир классик шаиримиз Абдульмеджит эфендининъ эсерлерини тапып, оларны талиль этти.

1974 сенеси “Омюр ве яратыджылыкъ” адлы китабы басылып чыкъты. Сонъ йылларда эдебиятымызнынъ инкишаф ёлунынъ тедкъикъатчысы сыфатында чокъ ишлер япкъан эдип “Халкъ хызметинде” адлы китабы озь окъуйыджыларына такъдим этип кеткен сонъки джыйынтыгъы олды.

(Дж. Аметов)

189-ынджы иш. Схемагъа эсасланып, мурекkeп фииллер язынъыз.

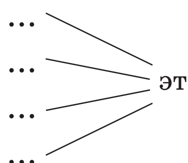

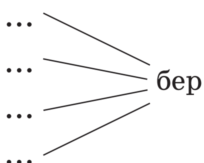

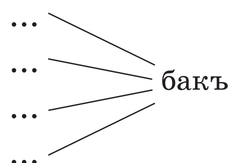

Бир къач фиильнен джумлелер тизинъиз.

190-ынджы иш. Метинни окъуп, мурекkeп ве чифт фииллерни тапып, дефтеринъизге язынъыз.

Дин дерслерини[м] окъутув, эвельде олгъаны киби, девам этсе де, Джафер оджа эсап, окъув-язув, сарф (грамматика), джогърафия дерслерине айрыджа буюк эмиет бере эди. О, Симферопольге кетип, бизлер ичюн махсус ана тили, икяе китапчыкълары кетирди.

Джафер оджа икяе этмеге уста олгъаны киби, ресим япмагъа да пек кямиль эди. О, бизни, икяечиклерни окъугъан сонъ, анда айтылгъанлары эсасында ресим япмагъа огрете эди. Бунынънен бир сырада о, баарь ве кузь айларында бизни мектеп азбарына чыкъарып, беден тербиесинен огъраштыра ве озю де уста номералар япа эди. Ёлдан кечкен койдешлеримиз бизим унерлеримизге бакъа-бакъа тоялмай эдилер. Чюнки олар бойле дерслерни биринджи кере коре эдилер.

(Э. Фаикъ)

191-инджи иш. Метинни окъуп, мурекkеп фиильнен кельген джумлелерни кочюрип языныз.

Мектеп чагъында озь акъранларынънен олгъан достлукъ[т] ич бир вакъыт унутылмай экен. О девирнинъ хошнутлыгъы бутюн омрюнъде силинмез излер къалдыра эдкен. Меним энъ якъын достларым — Амет Измайлов, Аметхан Султан, Алеша Шевченко, Амет Аблаев, Коля Косяков, эмджелеримнинъ балалары Эдем Джеббаров ве Кязим Касимов, Сергей Цыган (Ибрагимов) эдилер. Биз спортнен огърашыр, къайыкъларда ялдар, курешир, чапышыр, нышан атар ве топ ойнашыр эдик. Чокъ аджайип куньлер эди. Мектепте яш Ворошиловджылар атышы ярышлары отькерильгенде, биринджи учь нишанны Аметхан, Измаилов Амет ве мен алдыкъ. Бизим къуванчымыз ичимизге сыгъмай эди. Коксюмизде дюльбер нишан йылтырап тургъанына буюк гъурурнен севинип юрер эдик.

(М. Абдураман)

192-нджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекkеп фииллернен кельген джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бекмамбет кедай — сёзге чебер, лакъырдыгъа уста эди.[с] Симферопольде зиялыларнен эр корюшювинде онынъ чешит халкъ риваетлерини, аталар сёзлеринен багълап, чынъ ве манелернен келиштирип, айткъан нуткъуна эр кес сукълана, эеджанлана, девамлы эльчырпмаларнен къаршылайлар. Кедай эр сефер буюктен-буюк тешеккюрлернинъ, сайгъы-урьметнинъ, сонъсуз алгъышларнынъ джерьянында ялдап, гонълю кокке котерилип къайта эди.

(Дж. Меджитова)

49-ынджы дерс

ФИИЛЬ (ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ)

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Насыл сёзлерге фииль дейлер?
2. Фииль дереджелери ифаделеген маналарны ве чешитлерини изаланъыз.
3. Фииль заманлары нени ифаделейлер? Кечкен, шимдики ве келеджек заманларынынъ мана ве чешитлери акъкъында айтынъыз.
4. Фииль мейиллери ифаделеген маналарны ве чешитлерини изаланъыз.

193-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, джумледе беджерген вазифелерини бельгиленъиз.

Ашыкъ Умер акъкъында бир чокъ эфсанелер, бир чокъ риваетлер, айны заманда, акъикъат яшап кельмекте. Олар арасындаки бир фикирге бутюнлей инанмакъ мумкюн, яни: "Ашыкъ Умер Къырымда ахлякъий меселелерден баас этиджи шаирлернинъ энъ[ф] кемалатлысыдыр". Керчек, Ашыкъ Умернинъ терджимеийалына аит малюмат гъает аз ве зыддиетли. Лякин бир чокъ догъру малюматларны биз шаирнинъ озь шиирлеринде тапамыз. Меселя, шаир эсеринде: "Кендим Кезлевлим, Умердир исмим", — деп яза.

Ашыкъ Умер 1621 сенеси Къырымда чокъ балалы фукъаре эснаф аилесинде догъа. Иптидаий мектепни битире. Бир къач сене медреседе "ислям икметлерининъ гузель къокъусынен беслене".

(Э. Шемьи-заде)

194-юнджи иш. Шиирни окъунъыз. Фииллернен кельген джумлелерни кочюрип, шахыс, заман, дереджесини бельгиленъиз.

Достум, айт сен,
Гузель йырны ким севмез?
Макъамы юректе
Темиз дуйгъу уянтса,
Эзгилерни эшитип, ким демез:
"Эшкъ олсун,
Бойле йырлар ким де язса".

(Р. Бурнаш)

195-инджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни дефтеринъизге кочюрип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

Ниает, козьлерим юмулды, юкъугъа далдым.[с] Юкъу арасында япракъларнынъ серин шытырдысы ве олардан саркъып тюшкен чыкъ тамчыларынынъ сеси эшитиле. О, меним дут терегим пытакъларыны саллап, мени селямлай... Онынъ янында даа пек чокъ тереклер бар. Озьлери къап-къара, тюшюнджели о тереклернинъ тёпелери та йылдызларгъа, кунешке созулгъанлар. Ашагъыда исе айнынъ ренкинден мавы тюс алгъан от-оленлер, денъиз киби, далгъалананалар, отларнынъ арасында къушчыкълар чивильдеше ве козьге корюнмеген озенчик шырылдап акъа. Анам мени, шу озенге алып бара эди ве, озеннинъ къадифе ялысында отурып, узун сачларыны дагъыта, оре ве талгъын сеснен озюнинъ йырларыны йырлай эди...

(Э. Амит)

Фииллернинъ талиль этюв тертиби:

1. Эсас шекли.

2. Дереджеси (малюм, бельгисизлик, къайтым, ортакълыкъ, юклетюв)

3. Мусбет ве менфий шекли.

4. Шахсы: (I шахыс, II шахыс, III шахыс)

5. Сайысы (теклик, чокълукъ)

6. Заманы (кечкен заман, шимдики заман, келеджек заман)

7. Мейили (икяе, эмир, керек, шарт, истек)

8. Тизилишине коре чешити (саде (асыл, япма), муреккеп, чифт).

9. Джумледе беджерген вазифеси.

196-нджы иш. Метинни кочюрип, джумлелерде олгъан фииллерни талиль этинъиз.

Айдын уфукънынъ куньдогъуш тарафы башта гульгули тюс алды, сонъра къазмер киби къызарды. Энди отькюр кунеш озюнинъ алтын зияларыны сепмеге азырлана. Бу аджайип табиат адисесине эеджанлы алда бакъып турдым. Сыгъырчыкълар озь тиллеринде макъамларыны созмакъталар. Беяз, къара, къумрал тюсте, къашкъа манълайлы къозулар назар дикъкъатымны джельп эттилер. Оларны тутып, манълайларындан опеджегим кельди. Ешиль отлар устюнде йылтырап тургъан чыкъ данечиклери тыпкъы инджилерни анъдыралар.

(Дж. Меджитова)

Кочюрильме ве къыя лафлы джумлени окъуп, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

197-нджи иш. Схемагъа эсасланып бельгисиз дереджедеки фииллерни язынъыз.

… … … -п

… … … -ып

… … … -ип

198-инджи иш. Аталар сёзлерини дефтерлеринъизге язынъыз; фииллерни тапып, астыны сызынъыз ве насыл мейильде къулланылгъаныны, заманыны, шахсыны ве сайысыны айтынъыз.

1. Азбарда хораз чокъ олса, саба тез ачылыр. 2. Девени ель[ф] алса, эчкини коктен къыдыр. 3. Чокъ бильсенъ де, аз сёйле. 4. Агъыр ол, сени молла беллесинлер. 5. Алчакъта ятма — сель алыр, юксекте ятма — ель алыр. 6. Мени ашаса, арслан ашасын, мышыкъ ашамасын.

7. Озюне бакъма, сёзюне бакъ. 8. Сёзюнънен ишинъ бир олсун. 9. Чокъ агъыз бир олса, бир агъыз ёкъ олур. 10. Къызым, санъа айтам, келиним, сен динъле. 11. Тилинънен гонълюнъ бир олмалы.

199-ынджы иш. Схемагъа эсасланып, дефтеринъизге истек мейилинде кельген фииллер язынъыз. Бир къач фиильнен джумле уйдурынъыз.

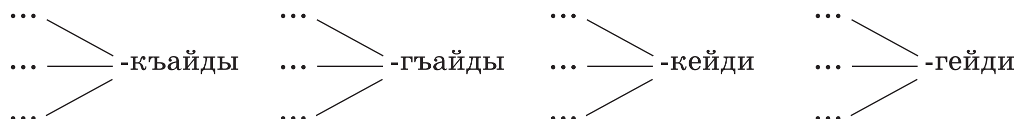

200-юнджи иш. Метинни кочюрип, фииллерни къайд этип, морфологик талиль этинъиз.

Номан гъает сезгир, инсан адалетсизлигине[т] инджеден, ичинден сесленген бир бала эди. Онынъ балалыгъы, бабасынынъ варлыкълы девринде, догъмуш Буюк Сонакъ коюнде, къулан чёллерде, севимли атынынъ устюнде кечкендир. Бутюн вакътыны бабасынынъ элинде чалышкъан ыргъатлар, чобанлар, чолтуракълар, чоралар киби, къара халкъкъа менсюп койлюлер арасында кечире, озюнинъ зенгин баласы, акъсуеклер тавабасындан олгъаныны ич бир арекетинде, ич бир джумле-и-келимесинде дуйдурмай, кендиси де дуймай эди.

(Ю. Къандым)

50-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ. ИЛЬМИЙ УСЛЮП

Къаиделерни текрарланъыз!
Китабий услюплернинъ даа бир чешити — **ильмий услюп.**
Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ эсас макъсады — ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), мурекkеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

201-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз, мевзусыны бельгиленъиз, чешитини къайд этинъиз. Ильмий услюпни тасдыкълайыджы тиль васталарыны тапынъыз: истилалар, ибарелер ве башкъалары.

Фииль япыджы ***-а*** ялгъамасы оюн (ойун), къыйын киби сёзлерге къошулгъанда, экинджи эджадаки ***у, ы*** созукълары тюшип къалыр ве фииль бойле язылыр: *оюн+а (ойун+а) — ойна, къыйын — къыйна* киби.

Фииль япыджы ***-ар*** ялгъамасы сары, янъы киби сыфатларгъа къошулгъанда, экинджи эджадаки ***ы*** созукъ сеси тюшип къалыр ве фииллер бойле язылыр: *сары+ар — сарар, янъы+ар — янъар;* ***-ар*** ялгъамасы *акъ* сыфатына къошулгъанда, сонъки ***къ*** сеси янъгъыравукълашыр: *акъ+ар — агъар;* ***-ер*** фииль япыджы ялгъама *ешиль* сёзюне къошулгъанда, экинджи эджа бутюнлей тюшип къалыр: *ешиль+ер — ешер* киби.

Япма фииль мейдангъа кетирген ялгъамалар къалын ве индже шекиллерде язылырлар: *башла, бояла, тузла, къарала, сарар, ятсыра; ишле, гулле, эзберле, ешер, тазер, чивильде, бирлеш* киби.

(А.Меметов)

202-нджи иш. Юкъарыда берильген метиннинъ кенъ ве тар мевзуларыны бельгиленъиз. Мевзусына эсасланып, серлевалар къоюнъыз. Метиннинъ планыны тизип, агъзавий шекильде икяе этинъиз. Ильмий анъламларны мисаллернен тасдыкъламагъа унутманъыз.

Метинни дефтерге конспектлештиринъ.

203-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзуларыны бельгиленъиз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъиз.

1. ... 1942 сенеси январь айында биз Судакъкъа десант олып тюштик. Немселер шеэрни бермек истемей, бутюн кучьлерини бизге къаршы йиберселер де, бир къач саат сюрген къанлы чатышмадан сонъ, аскерлерининъ джесетлерини сокъакъларда къалдырып, къачмагъа меджбур олдылар. Биз шеэрни ве Таракъташ коюни запт эттик.

Немсе кучьлери Судакъ скелесини кельген йылы патлаткъан эдилер. Ерли эалининъ ярдымынен оны тюзеттик, бир де енъи скеле къурдыкъ. Таракъташлылар бизге мудафаа окоплары къазмагъа ярдым эттилер.

Мен, пулемётымны Бакъташ этегинде ерлештирип, десантчыларнен берабер Таракъташ ёлуны козетип турдым. Бойле бир пулемётымыз къаршыдаки къырнынъ этегинде де бар эди. Душман озюни чокъ беклетмеди. Танк ве топларнен силялы немсе батальоны бизге къаршы догърулды...

(Р. Алиев)

2. Бабасындан саде ве къышымлы тербие алгъан дюльгер Салядин озь[Ф] огъулларыны да къоркъу бильмез йигитлер этип осьтюрди. О, язда эр афта багъчада юксек, талдалы джевиз тюбюнде Фикрет иле Рустемни куреширип, сейир этер эди. Эгер бир де-бири къаидени азачыкъ бозгъаныны сезсе, курешни деръал токътатып, усулны бутюн титаматынен япып косьтерир, огъуллар да бу къаидеге риает этелерми-этмейлерми, бунъа акъшам кеч маальгедже козь этип турар, риает этмеселер, баба пек ачувланып, къаиде бозгъаннынъ къулакъ тозуна деп, эки шамар чекер эди.

(Ш. Алядин)

204-юнджи иш. Алтынджы сыныфта менимсеген «Сёз чешитлери» мевзусыны хатырланъыз. Бу мевзунен багълы грамматик къаиделерни мисаллернен тасдыкълап, сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз.

205-инджи иш. Метинни окъунъыз ве ильмий услюпте язылгъаныны исбатланъыз.Фииллерни дефтеринъизге кочюрип, шу тертипте талиль этинъиз: шахыс, сайы, дереджe, мейиль ялгъамаларнынъ имлясы.

Фиильден анълашылгъан иш-арекетнинъ объектив барлыкъкъа мунасебетини, насыл алда (кучьлю, кучьсюз, девамлы, текрарланып, бирден) япылувыны киби модаль мунасебетини ифаделейиджи шекиллерге фиильнинъ модаль шекиллери дейлер.

Модаль маналар, биринджиден, махсус ялгъамалар вастасынен, экинджиден, мейиль шекиллери вастасынен, учюнджиден, ярдымджы ве толу олмагъан фииллер ярдымынен ифаделенелер.

Модаль шекиль япыджы ялгъамалар:

1) ***-дыр, -дир, -тыр, -тир*** ялгъамасы фиильнинъ шимдики заман, саде кечкен заман васталы шекли ве келеджек заманнынъ къатий шеклине къошулып негизден анълашылгъан арекетке эминлик, шек-шубе ренки бере: *барадыр, келедир; баргъандыр, кельгендир; бараджакътыр, келеджектир* киби.

2) ***-сыра, -сире*** ялгъамасы арекетнинъ зайыфлыгъыны, толусынен, бутюнлей япылмагъаныны ифаделей: *агъламсыра, кулюмсире* киби.

206-нджы иш. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине ильмий услюпте метин язынъыз.

1. Селим Герай ханнынъ девири акъкъында.
2. Фииль мейиллери.
3. Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы.

51-инджи дерс

АЛФИИЛЬ

Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер ифаделеген маналарны анълатынъыз.

Ах, бу кок къуш! Нидже куньлердир, о, меним юкъумны ёкълай, менден бир шейлер **беклеп** тура. Мен юкъугъа кеттимми, я да аселеттен козькъапакъларымны юмдыммы, о, сес-солукъсыз эв ичине **учып** кире, яваштан башымнынъ уджуна **келип** къона ве, къанатларыны **топлап**, таш киби, **къатып** къала.

(Э. Алимов)

Иш-арекетнинъ насыл япылгъаныны (тарзыны) бильдирген фииль шекиллерине **алфииль** дейлер. Алфииль джумледе шахыс япкъан эсас арекетке къошма мана бере ве джумледе эксериетнен ал, базан хабер олып келе. *Бир кунь эвельси* ***курпелеп*** *къар ягъгъан эди. (У.Э.)* Бу джумледе *курпелеп* сёзю къарнынъ насыл шекильде ягъгъаныны бильдире.

207-нджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллернен берабер кельген алфииль бирикмелерини язып алынъыз. Алфииллер ифаделеген маналарны изаланъыз.

Кузьде, джевиз къакъылгъан вакъытта, Салядин тereкнинъ энъ юксектеки[м] пытагъына чыкъар, бир шейге таянмайып, узун сырыкъны эки элинен къавий тутаракъ, джевиз къакъар ве огъулларына да ойле япмакъны огретир эди. Салядин агъа аджайип авджы эди. О, огъулларыны невбет иле авгъа алып кетер эди. Тавшан расткельсе, озю атмаз эди — барсын, огълу атып ольдюрсин, эгер биринджи тавшан къачып къуртулса, огълу дигерини атып ольдюрмегендже, эвге къайтмаз эди. О, Рустемге къуру ве къатты топракъ устюнде тавшан излери тапмакъны... дагъда куньдюз чешит къушларнынъ сеслерини ве гедже вахший айванларнынъ давушларыны айырды этмекни огреткен эди.

(Ш. Алядин)

Алфииллернинъ япылувы ве имлясы

Алфииллер фииль тамырына ***-п, -ып, -ип; -аракъ, -яракъ, -(йаракъ), -ерек, -мадан, -меден, -май, -мей, -майынджа, -мейиндже, -маздан, -мезден*** ялгъамалары къошулып япылыр: *окъу+п, яз+ып, кор+ип, сев+ип, ал+аракъ, башла+яракъ, кел+ерек, башла+мадан, бер+меден, бар+май, корь+мей, бар+майынджа, корь+мейиндже, бар+маздан, кель+мезден.*

1. Алфииллер къалын ве индже шекиллерде языларлар, дудакълы шекильде язылмазлар: *барып, алып, айтып, алмайынджа, кочип, келип, корип, корьмейиндже* киби.

2. Текрарлангъан алда къулланылгъан алфииллер арасына къыскъа сызыкъ къоюлыр: *басып-басып, къакъып-къакъып, кулип-кулип* киби.

208-инджи иш. Метинни окъунъыз. Алфииллернен кельген джумлелерни кочюрип, джумледе беджерген вазифелерини бельгиленъиз.

О девирде халкъ, эсас оларакъ, экиге[м] болюнген эди. Бир тарафта мырзалар, бейлер, дигер тарафта авам халкъ, “къара татарлар” тура эдилер. Мырза балаларына “мырза” деп айтмакъ шарт сайыла эди.

Куньлерден биринде, тенеффюс вакътында, мырза огълу Вели ве аджы Асаннынъ огълу Сейдамет арасында къавгъа чыкъты. Мегер, Сейдамет мырза огълуна Вели деген, “мырзам” сёзюни къошмагъан. Мырза баласы кендине урьмет талап эткен, Сейдамет исе ачувланып:

— Сен мырза дегильсинъ, хатыр мырзасынъ, — деген.

Затен, койде фукъарелешкен, сюмеленген мырзаларгъа кулькюнен халкъ арасында “хатыр мырза” дей эдилер. Дава къавгъагъа кечти. Бу шаматаны эшитип, Джафер оджа чыкъып кельди. Эки къабаатлыгъа да сыныф ве аятны ювмаларыны эмир этти ве:

— Мектепте джумле балалар бир укъукъталар, — деди о. — Мында кимсе бай да дегиль, мырза да. Илериде мектепте “мырзам” деген сёз къулланылмайджакъ, — деп, къатты кестирди.

(Э. Фаикъ)

209-ынджы иш. Схемагъа эсасланып, дефтеринъизге алфииллер язынъыз.

... / ... / ... → -л

... / ... / ... → -ыл

... / ... / ... → -иль

52-нджи дерс

ИСИМФИИЛЬ

Исимфииль, иш-арекетнинъ умумий ады олып, исимлерге аит вазифелерни беджерген фииль шеклидир: *язмакъ, окъумакъ, ишлемек, юрмек; язув, окъув, ишлев, корюв; языш, окъуш, юрюш, басыш* киби. Исимфииллер фиильге аит олгъан дередже бильдирелер: *язмакъ, язылмакъ, яздырмакъ, язышмакъ* киби. Исимфииллер исимге аит олгъан сайы, мулькиет, келиш ялгъамаларыны къабул этелер ве джумледе мунтеда, тамамлайыджы, айырыджы ве хабер вазифелерини беджерелер: *Балыкъ **тутмакъынынъ** да озюне хас хусусиетлери бар.*

Исимфииль фииль тамырына ***-макъ, -мек; -ув, -юв*** ялгъамалары къошулувынен япыла: *яз — язмакъ, язув; корь — корьмек, корюв; ташла — ташлав* киби.

Шимдики къырымтатар тилинде исимфииль япыджы ***-ш, -ыш, -иш, -уш, -юш*** ялгъамалары да къулланыла: *окъу — окъуш, бар — барыш, кель — келиш, ол — олуш, корь — корюш* киби.

210-унджы иш. Метинни окъунъыз. Исимфиильнен кельген джумлелерни кочюрип, джумле азаларыны талиль этинъиз.

Белли олгъаны киби, эдебиятнынъ инкишафы озь-озюнен[м] черчивеленген бир джерьян дегиль де, аксине о, анджакъ халкънынъ тарихынен, муим тарихий вакъиаларнен, халкъынынъ аятындаки ичтимаий-сиясий адиселернен сыкъы багълыдыр. Монгъолларнынъ Къырымгъа келюви ве онынъ Алтын Ордугъа табий олунувы (1239—1428), Къырымнынъ Алтын Ордудан айырылувы ве анда мустакъиль ханлыкънынъ мейдангъа келюви (1428—1475), сонъра онынъ тамам учь юз йыл девамында (1475—1783) Тюркиенинъ къолу астында булунувы — бу муим вакъиалардан эр бири эдебиятымызнынъ инкишаф джерьянына озьджесине джиддий суретте тесир этмейип къалмады.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

211-инджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, дефтеринъизге он эки исимфииль язынъыз.

…	…	…	…
… — -макъ	… — -мек	… — -ув	… — -юв
…	…	…	…

Исимфииллернинъ имлясы:

1. Исимфииль япыджы ***-макъ, -мек*** ялгъамалары къалын ве индже шекильде язылырлар: *бармакъ, кельмек* киби.

2. ***-ш, -ыш, -иш, -уш, -юш*** ялгъамалары къалын ве индже, дудакълы ве дудакъсыз шекиллерде язылырлар: *окъуш, языш, алыш, келиш, олуш, корюш, болюш* киби: ***-в, -ув, -юв*** ялгъамалары къалын-индже ве даима дудакълы шекильде язылырлар: *окъув, къайтув, корюв* киби.

212-нджи иш. Метинни окъуп, исимфииллернен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз. Баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз.

XIX асырнынъ сонъки[ф] черигинде къырымтатар зиялылары, халкъ арасында ярыкъландырув ишлерини алып барув киби, буюк тешеббюснен чыкътылар. Бу арекетнинъ ёлбашчысы Гаспралы Исмаил бей эди.

Гаспринский, газета чыкъарувнен бир сырада, онынъ тилине де дикъкъат эте. Газетанынъ тилини, имлясыны халкъымыз анълайджакъ дереджеде саделештирмекле берабер, шивелерден файдаланып, зенгинлештирмек, эдебий тиль яратмакъ киби, месулиетли ишке бабамны давет эте. О вакъытта бу меселеге айрыджа дикъкъат этмек керек эди. Чюнки Къырымда эр бир районнынъ атта, эр бир койнинъ озь шивеси бар эди.

(А. Рефат)

213-юнджи иш. Ашагъыдаки схемагъа эсасланып, исимфииллер тизинъиз. Бир къач исимфиильни уйдургъан джумлелер ичинде къулланынъыз.

…	…	…	…	…
… — -ш	… — -ыш	… — -иш	… — -уш	… — -юш
…	…	…	…	…

СЫФАТФИИЛЬ

Сыфатфииль предметнинъ алямети олгъан арекетни анълаткъан фииль шеклидир. Сыфатфииллерде эм фииль, эм де сыфат хусусиетлери бар. Олар, фииль киби, мусбет ве менфий (*язгъан* — мусбет, *язмагъан* — менфий); дередже (*язгъан, язылгъан, язышкъан, яздыргъан, ювунгъан*); заман (*язгъан* — кечкен заман; *язаджакъ* — келеджек заман) маналарыны бильдирелер.

214-юнджи иш. Метинни окъуп, фииль, алфииль, сыфатфииллерни язып алынъыз.

Ельнинъ окюрип увулдамасы, гедженинъ къаранлыгъы[м] къара булутларнынъ эйбети арасына комюльген бу учь къара юзьлю, Азманлар кою ашагъы кесегине догъру ёнельдилер. Ель даа зияде увулдай, онынъ увулдамасындан къачкъан ягъмур ве курьпечиклер пенджерелерге шыпырынып, гуя якъынлашкъан фелякетни хабер бермек истер киби, пенджерелерни къакъа. Бири-бири артына тизильген ве козю кескин корьгени ичюн, энъ огде къасап Керим кетмекте олгъан бу джанлы фелякетлер токъталды ве ерге чёктилер. Оларнынъ къаршысында къаранлыкъ ичинде ялынъыз бир талда киби корюльген шейлер тобан къора къаралтылары эди.

(Дж. Гъафар)

Сыфатфииллернинъ япылувы.

Сыфатфииллер, ифаделеген маналарына ве насыл ялгъамалар ярдымынен япылгъанына коре, учь шекильде олалар:

1. Биринджи шекиль сыфатфииллери фииль тамырына ***-гъан, -къан, -ген, -кен*** ялгъамалары къошулып япылырлар: *язгъан, баргъан, бакъкъан, айткъан; корьген, берген, эшиткен* киби.

2. Экинджи шекиль сыфатфииллери фиильнинъ шимдики заман шеклине ***-джакъ, -джек*** ялгъамасы къошулувынен

япылыр: *яза+джакъ, окъуй+джакъ, ишлей+джек, беклей+джек* киби.

3. Учюнджи шекиль сыфатфииллери фиильнинъ негизине ***-р, -ыр, -ир, -ар, -ер*** ялгъамалары, менфий тамырына ***-з*** ялгъамасы къошулувынен япылыр: *акъ+ар (сув), чал+ар (саат), кул+ер (юзь), сарсылма+з (къувет).*

215-инджи иш. Метинни окъуп, сыфатфииллернинъ япылувыны талиль этинъиз.

Чонъгъар чёлюФ... Кунеш таракълангъан шавлелеринен орталыкъны амансыз куйдюре. Бир-бири артына тизильген оракъ машиналар, алтын тюс богъдайларны япалакъларынен янтайтып, демир тишли чалгъыларгъа къаптыралар. Магърур далгъаланып тургъан богъдайлар уйимчикленип къалалар. Ат, инсан — тер ичинде. Черен салып етиштирмек ичюн гъайрет эткен акъайларнынъ кунеш шавлесинден чёюн киби къарагъан манълайларындаки тер, тознен къарышып, бетлеринден ашагъы чыбыра. Къулан чёльде беш оракъ машинасынынъ аркъасындан йигирми ыргъат, мына бойле къан терине пишип, чалыша.

(Дж. Гъафар)

216-нджы иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииль, исимфииль, сыфатфииль ве алфииллерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

... Оджа кунеш шавлелери арарети алтында, тоз чанъгъытып, кой бойлап кетер экен, падишалыкънынъ бу улькеге ялынъыз истраат дияры дие бакъып, ерли халкъны мушкюль алдан къуртармакъ ичюн, ич де чаре корьмегенине кедерленмекте эди. Бир дефа Усеин оджа, вакъыф топракъларнынъ бир къысмы фукъаре койлюлерге берильмесине арзу этип, топракъ ишлери назаретине баргъан вакътында, аякълары бугъавлы кишилернинъ Сибирьге, курек джезасына айдалгъаныны корьген эди. Шимди козьлери огюнде о, гъарип адамлар кевделендилер. Оджа эеджанланды... омузлары озь-озьлюгинден силькинип алдылар. Бу кедерли тюшюнджелерден къуртулмакъ ичюн токъталды, уфукъкъа чалкъана яткъан мавы денъиз бетке бир талай козь эгип турды. Ёкъ, о мусаллат фикирлерни къафадан чыкъарып оламады. Ниает, къальбини Керчьте олып кечкен ишчи исьянлары тырмалай башлады. Оджа анда сиясеттен кучьлю, пишкин адамларнен багълы эди. Бир дефа падиша топчулары нумайышчыларгъа къаршы атеш ачтылар. Оджа эляк ола язды. Бу вакъиадан сонъ, достлары онъа Харджибиеден тышкъа чыкъувны ясакъ эттилер.

(Ш. Алядин)

54-юнджи дерс

ЗАРФ

Ал зарфы

Зарфларнынъ манасы ве грамматик хусусиетлери.

Иш-арекетнинъ насыл алда япылгъаныны ве онъа багълы олгъан ер, вакъыт, макъсаткъа мунасебетини бильдирген мустакъиль сёз чешитине **зарф** дейлер. : *Мусафирлернинъ череси* ***бирден*** *шенъленип кетти. (Ш.А.)* ***Сонъра*** *къадын оларны кениш ве гузель джыйыштырылгъан одагъа алып кирди. (У.Э.)*

Зарфлар тюсленмезлер ве тюрленмезлер.

Зарфлар мана ве грамматик джеэттен, эсасен, дёрт группагъа болюнелер: **1. Ал зарфы. 2. Микъдар зарфы. 3. Вакъыт зарфы. 4. Ер зарфы.**

217-нджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл маналарны бильдиргенини изаланъыз.

Дерстен чыкъмагъа чанъ къакъылды… Амет ве Мемет, бириндж и[м] олып, къапудан чапып чыкътылар. Тышарыда авасы не де гузель… Орталыкъ ешерген, анда тереклер арасында къушчыкълар йырлашалар. Мектепнинъ чевресинде чечеклер: гульхатемлер, фесильгенлер, арсланавузлар, сувсанлар, замбакълар отуртылгъан. Олар ойле къокъуйлар ки, узип огюнъе такъмагъа къызгъанасынъ. Талебелер эр кунь тенеффюс вакъытларында озьлери сачкъан чечеклери янындаки скемлелер устюне отурып раатлана, рухланалар. Эр кунь, акъшам устю, дерстен сонъ, чечеклернинъ солмамасы ичюн, чокъ суваралар. Чечеклер эр кунь ача, эр кунь къокъуйлар.

(Б. Ваап)

218-инджи иш. Ашагъыда берильген зарфларнен джумлелер тизинъиз.

Бирден, чокъ, тюневин, анда, тез, якъында, бираз, эр кунь, огде, узакътан, яваш-яваш.

219-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Зарфларнен кельген джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Чынъ… джыйын… Койлерде узакътан[т] мусафир кельген къызлар яхуд йигитлер шерефине япылгъан джыйынларда, къызларнынъ эв ичине толушып отурып, яшларнынъ, баарьде, язда тышарыда, пенджерелер огюнде турып, кеч кузьде ве къышта исе, джыйын одасынынъ къапусында уймелешип, саатлернен бири-бирилеринен чынълашмалары бир адет эди. Бундан сонъ: “Фелян айтувлы чынъджы йигит, фелян койнинъ чынъджы къызы фелянченен, танъ аткъанджек чынъ айтышып, ахыр сонъу, джевап бералмай енъильген”, — деген лакъырдылар кой-койден даркъала эди. Бойледже, кет-кете, джыйынларда яшлар ве къызлар озь аралары чынънен лакъырды эте, севгилерини бири-бирине чынълап беян эте, бири-бирилерини чынънен тишлеп ала эдилер.

(Э. Шемьи-заде)

Ал зарфы иш-арекетнинъ япылув усулыны ве насыл алда беджерильгенини анълата. Ал зарфы ***насыл?, насыл этип?, не тарзда?*** киби суаллерге джевап олып келе: *тез, яваш, джаяв, пияде, бирден, апансыздан, вира, берабер, зорнен, бутюнлей, даима, эсасен, инсанджа, къараманджасына, аркъадашчасына.*

Ал зарфлары джумледе, эсасен, тарз алы, айырыджы ве хабер олып келелер: *Софанынъ къапусы артынадже ачыкъ эди. (Ч.А.) Ёл бирден тёпеге тырмаша, бирден ашагъы, озен боюна эне ве, буюк къаяларны айланып, кене тёпеге котериле. (Э.А.)*

220-нджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ анълаткъан маналарыны изаланъыз, джумледеки вазифесини бельгиленъиз.

Гаспринскийнинъ фаалиет даиреси **йыл-йылдан** эп кенишлегенине[м] бакъмадан, онынъ усанмакъ бильмез ишкирлиги дегиль эксильмек, аксине, **къат-къат** артты. Аджеба, бу адамда о къадар кучь, о къадар гъайрет, истидат къайдан кельген экен? Бу суальге джевапны Гаспринскийнинъ озюнден тапмакъ мумкюн:

“Тешкилятчы, эр шейден **зияде**, озюнден де, бильгиден де **зияде**

аятны севмек борджлу, чюнки онынъ бутюн ильхамынынъ чокърагъы аяттыр", — дей о.

Гаспринскийнинъ энъ муим хасиетлеринден бири — озюнинъ терен фикирлерини кягъыт устюнде **къысхъаджа** ве **там догъру** ифаде эте билювидир.

(С. Гъафаров)

221-инджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни насыл мана ифаделегенлерини анълатынъыз. Зарфларнен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз.

Шефикъа да тёпеден элинден гугюмлернен **джаяв**[Ф] келе эди. Мени корьгенинен:

— Асыл **бугунь** къайда айлансам, сени корьгеним не я, — дей.

— Эр вакъыт мени тюшюнип, мени анъып юресинъдир даа, — дейим.

— Я, тюшюнеджек, санки **тансыкъ** къалгъан эдим санъа!

Яры ачувлы чырайнен:

— Айды, чокъ ырджайып, нишаретленмечи къаршымда, — дей.

Мен сонъ, бир шей айтмайып, кетем, о, артымдан багъыра:

— Оля-а-а-а-н! Ёкъса, меним шай дегениме дарылдынъмы?

— Я не ичюн дарылмаджагъым онъа?!

— Ким биле, сизлер **пек яман** неме ола тургъансыз, **энъкъастан** эришип, айтылгъан шейге шу дакъикъа ачувлана къоясыз.

Мен къолумны саллайым да:

— **Чокъ** дадыны къачырмаса бир шейни, — деп ёлума догъру кетем.

(А. Алим)

222-нджи иш. Берильген фразеологик ибарелернинъ ифаделеген маналары ашагъыда изалананалар. Маналарына эсасланып бу ибарелернен джумлелер уйдурып язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Дакъкъада бир; денъизде бир тамчы; тургъан ерде.

1. Пек сыкъ суретте, арды-сыра, арасыны кечирмеден.
2. Эмиетсиз дереджеде аз, сечильмез дереджеде кичик, бир зерре.
3. Бом-бошуна, нафиле, файдасыз.

55-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ. РЕСМИЙ-ИШ УСЛЮБИ

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Нутукънынъ ресмий иш услюби не ерде къулланыла?
2. Бу услюпни насыл макъсатнен къуллананалар?
3. Илянларда насыл малюматлар бериле? Илянларнынъ язув шартларыны хатырланъыз.

Къаиделерни текрарланъыз!

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:

1) хабер кимге аит олгъаны косьтериле;
2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

223-юнджи иш. Юкъарыдаки къаиделерге эсасланып, мектебинъизде кечириледжек тедбир акъкъында илян язынъыз. Метининъизде къуллангъан сёз чешитлерини къайд этинъиз.

224-юнджи иш. Метинни окъуп, онынъ услюбини бельгиленъиз. Биринджи джумлени кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Мени июль айынынъ кучьлю ве шиддетли кок гудюрдиси[т] уятты. Мен бу гудюрдиден алдын юкъуда олсам да, яваштан ягъмакъта олгъан ягъмурнынъ шувултысыны эшитип тура эдим: онынъ агъыр тамчылары, арты кесильмеден дам устюне тюшип ве пенджереге урынып, тыбырдай эдилер.

Мен, истер-истемез, козьлеримни ачтым ве пенджереден бакътым. Мораргъан ве терлеген джамларнынъ огюнден къыялап ягъмур ягъмакъта эди. Яшынлы ягъмур шеэр бойлап куньбатыгъа догъру кетмекте эди.

(Э. Алимов)

225-инджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, мевзуларыны къайд этинъиз. Бунъа коре, метиннинъ насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

I. **Весикъа**

Алиев Энвер Эльдарович Акъмесджит шеэри учюнджи умумтасиль мектебининъ единджи сыныфында окъугъаныны тасдыкълай.

Весикъа китапханеге теслим этмек ичюн берильген.

Мектеп мудири С.А.Аблязов

II. Тамам бу арада янашадан арды-сыра эки[м] кере тюфек патлады. Абдырап сескенген ат, итааттан чыкъып, козьлери бакъкъан тарафкъа алып къачты. Алим адым сайын онъгъа-солгъа янтайгъан, чалыларны атлап-басып кечкен атынынъ чылгъынлыкънен чапувыны токътатаджакъ олып тырышты. Лякин айваннынъ адымлары сакинлештикче, онынъ акъсагъаны даа зияде сезильди. Алим эгерден ерге секирип тюшмеге меджбур олды. Тозлатору арт аягъындан яралангъан! Тиз къапагъындан тамчы-тамчы къан акъа. Шу саат, пычагъыны къынындан чыкъарып, яраны темизледи ве суекке къадалгъан уфачыкъ къуршунны тартып чыкъарды…

(Ю. Болат)

56-нджы дерс

Микъдар зарфы. Ер зарфы

Микъдар зарфы иш-арекетнинъ я да аляметнинъ малюм яхут бельгисиз микъдарыны анълата. Микъдар зарфы ***не къадар?*** суальге джевап бере: *аз, чокъ, бираз, аз бучукъ, бир парча, бир дирем.*

Микъдар зарфлары джумледе, эксериетнен, ал, базан айырыджы ве хабер вазифелеринде келелер: *Узакъта, цехнинъ экинджи бир кошесинде,* ***бир къач*** *адам ишлерини битирмекте эдилер. (Н.О.)* ***Бираз*** *вакъыттан сонъ бизим къысмымыз, эт азырламакъ ичюн, авгъа чыкъты. (Нгуэн Шанг) Къызнынъ эсмери янакълары* ***бираз*** *даа къызарды. (Ю.Б.)*

226-нджы иш. Метинни окъуп, зарфларны къайд этинъиз.

Яры гедже якъынлашмасынен, ышыкълар бирер-экишер[м] сёнип, койнинъ эр бир эвине, эр бир одасына къою къаранлыкъ кирди. Койнинъ юзлернен эвлери бу къаранлыкъкъа чомдылар. Кой халкъы терен юкъугъа далды. Бу арада къараргъан денъизнинъ уфугъындан, даа зияде къара ве койнинъ устюне турмай йылышмакъта олгъан, сия булутлардан йылдырым атешининъ къамчылары этрафны ярыкълатты, узакътан эшитилеяткъан кок гудюрдиси яры гедженинъ бу къаранлыгъына даа зияде улулыкъ берди.

Бираздан къуветли ягъмур шыпырдап ягъмагъа башлады. Ири-ири тамчылар пенджере джамларына урунды.

(Дж. Дагъджы)

227-нджи иш. Берильген фразеологик бирикмелерининъ ифаделеген маналары ашагъыда изалана. Маналарына эсасланып бу ибарелернен джумлелер уйдурып язынъыз ве оларны синтактик талиль этинъиз.

Инсан киби; дев киби; балкъурт сепети киби.

1. Яхшы, келишикли суретте, уйгъун шекильде, кереги киби иш япмакъ, мунасебетте булунмакъ.
2. Къарарсыз балабан, такъатлы, сагълам.
3. Зияде чувулдашкъан, гурюльдешкен, шаматалы адам джыйыны.

228-инджи иш. Ашагъыда берильген микъдар зарфларыны къулланып, джумлелер уйдурып язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Аз, чокъ, бир парча, аз бучукъ.

Ер зарфы иш-арекетнинъ япылув я да барып токъталгъан ерини анълата. Ер зарфлары ***къайда?, къайдан?, къаерде?, не ерде?, не ерден?*** киби суаллерге джевап берелер. Мисаллер: *узакътан, солда, онъда, якъында, анда, мында, андан, мындан, ичери, тышары, ашагъы, устте, арттан, огден.*

Ер зарфлары джумледе, эксериетнен, ер алы вазифесинде келелер: ***Огде*** *чинар тереги корюльди. (Ю.Б.)* Базан ер зарфлары джумледе хабер вазифесини де беджерелер: *Онынъ эви* ***узакъта****.*

229-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ чешитини, манасыны ве джумледеки вазифесини бельгиленъиз.

Койнинъ серин, темиз авасындан саргъушланып, татлы юкъугъа далгъаным. Уянгъанда, танъ маали эди. "**Бираз** даа ятайым да, сонъ

сефалы кой саарини сейир этерим", — деген тюшюнджеге далдым. Чюнки меним балалыгъым тынч, сакин, кичкене койде кечсе де, осьмюрлик чагъым шеэрде далгъалады. Мен, **яваш** турып, кимсеге кедер этмеден, азбаргъа чыкътым. Хафиф танъ елининъ джильвеси юзюмни охшады. Буюк севинч ве джошкъунлыкъле этрафкъа бакътым. **Шу ердеки** къомшу азбарларында эв бикелери энди сыгъыр сагъмагъа тедарикленип, эллеринде къопкъаларнен корюне башладыр.

(Э. Шемьи-заде)

57-нджи дерс

Вакъыт зарфы

Вакъыт зарфы иш-арекетнинъ япылув вакътыны, муддетини анълата ве ***не вакъыт?, не заман?, не вакъыткъадже?, не вакъыттан берли?*** киби суаллерге джевап бере. Вакъыт зарфларына бойле сёзлер кире: *шимди, бугунь, тюневин, эрте, кеч, ярын, былтыр, сонъ, энди, тезден, якъында; эр кунь, куньден-куньге, йылдан-йылгъа* ве башкъалары.

Вакъыт зарфлары джумледе эксериетнен вакъыт алы вазифесинде келе: ***Бугунь*** *кене* ***сабадан акъшамгъадже*** *универсалынен чекишти. (Ю.Б.)* Вакъыт зарфлары джумледе базан хабер де олып келелер: *Онынъ шеэрден къайтаджакъ куню* ***— ярын.***

230-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Вакъыт зарфларыны тапып, джумледеки вазифелерини бельгиленъиз.

Айшечик бугунь биринджи кере балалар багъчасына кетти. Огден озю юрьди, арттан къартанасы кельди.

—Тез олайыкъ, битайчыгъым, — деди Айшечик, — кечикип барсакъ экимизге де "эки" ишарети къоярлар...

Айшечик балалар багъчасына биринджи кере кетсе де, багъчанынъ къаерде олгъаныны да, андаки низам-интизамны да, муреббиелернинъ адларыны да энди чокътан биле эди, чюнки багъча балаларынынъ чокъусы онынъ азбар достлары эди.

Бугунь Айшечик танъ маалинде юкъусындан абдырап уянды. Тюшюнде балалар багъчасына кечиккенини корьди. Шукюрлер

олсун, кечикмеген, чюнки эр кестен эвель уянатургъан чал хораз, Айше козьлерини ачкъан сонъ, кукарекледи ве куместеки бир сюрю тавукъны азбаргъа алып чыкъты.

(Ю. Болат)

231-инджи иш. Ашагъыда берильген зарфларны уйдургъан джумлелер ичинде къулланынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Тезден, кеч, эр кунь, ярын.

232-нджи иш. Ашагъыдаки дёртлюкни кочюрип, сёз чешитлерини ве джумле азаларыны бельгиленъиз.

Чыкъмайджакъ олсанъ эгер де сонъуна,
Башлама бир ишни, бу — эски аньане,
Туттунъмы бир ишни — чыкъ онынъ сонъуна,
О вакъыт дерлер ки: "Бу киши — мердане!"

(Р. Бурнаш)

233-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Ал зарфынен кельген джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Джемаледин, Аджы Эрбаин, Эбу Бекир, Бакъы, Адиль... бу кой агъаларнынъ мал-мульк джеэтинден пекинмеге ярдымы саесинде, Талипнинъ тюкяны, дигерлерине нисбетен, кучьленди, кенишледи, ниает, домино ойналгъан ве къаве ичильген эглендже меркезине чевирильди. Тюкяннынъ бир ягъында алыш-вериш ола, дигер ягъында къавехане ишлей.

Тюкян — саба-акъшам адамларнен толу. Къарт ве яш къаве ве макъсыма иче, домино ойнай. Патта-сатта сиясий вакъиалар акъкъында лаф чыкъа... алевлене, дава котериле, иш кимерде бир-бирини акъаретлев иле нетиджелене, кимерде субет — котек иле де бите. Кишилер кеч маальде даркъап кете, саба эрте турып, чёль хызметине джёнейлер.

(Ш. Алядин)

58-инджи дерс

ЗАРФЛАРНЫНЪ ЯПЫЛУВЫ ВЕ ОЛАРНЫНЪ ИМЛЯСЫ

Башкъа сёз чешитлери киби, зарфлар да морфологик ве синтактик усулларнен япылалар.

Морфологик усул: исим, сыфат, сайы, замир, фиильнинъ сыфатфииль ве исимфииль шекиллери тамырына зарф япыджы ялгъамалар къошула. Зарф япыджы ялгъамалар булардыр:

1. ***-джа(-ларджа), -дже(-лердже), -ча, -че:*** *татарджа, инсанларджа, оларджа, сизлердже, сендже, колемдже, алманджа, аркъадашча, тюркче* киби.

2. ***-джасына, -джесине, -часына, -чесине:*** *къараманджасына, инсанджасына, арбийджесине, аркъадашчасына* киби. Бу зарф япыджы ялгъамалар да ургъу алмазлар.

3. ***-лайын, -лей, -лейин:*** *сабалайын, бутюнлей, геджелейин*. Бу зарф япыджы ялгъамалар шимдики къырымтатар тилинде пек сийрек къулланылалар.

4. ***-ын, -ин, -юн:*** *язын, куньдюзин, кузюн*. Бойле зарф япыджы ялгъамалар да шимдики тилимизде пек сийрек раскелелер.

234-юнджи иш. Ашагъыда берильген зарфларнен джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

Аркъадашча, къараманджасына, бутюнлей, язын.

Язгъан джумлелеринъизни синтактик талиль этинъиз.

235-инджи иш. Зарф япыджы *-джа (-ларджа), -дже (-лердже), -ча, -че, -джасына, -джесине, -часына, -чесине, -лайын, -лей, -лейин, -ын, -ин* ялгъамалары ярдымынен исим, сыфат, сайы, замир, сыфатфииль ве исимфиильден зарфлар япынъыз. Шу япылгъан зарфларны бир къач джумлелер ичинде къулланынъыз.

Синтактик усулнен муреккеп ве чифт зарфлар япыла. Муреккеп зарфлар бойле япыла:

1. Ер, вакъыт манасыны анълаткъан сёзлернинъ огюне озь манасыны, ургъусыны сакълагъан *эр, бир, ич* сёзлерини къоювнен: *эр вакыт, эр заман, бир кунь, ич бир вакъыт* киби.

2. Озьлерининъ лексик маналарыны сакълагъан сёзлернинъ бирикювинден: *шу ерде, бир ерге, бу якъкъа, бир заманда, бир баштан, бу арада* киби.

3. Эки сёзнинъ тенъ багъланувынен япылгъан зарфларгъа **чифт зарфлар** дейлер: *ачыкъ-айдын, эсен-аман, эрте-кеч, гедже-куньдюз, анда-мында, яз-къыш, кунь-куньден, козь-козьге, йыл-йылдан* киби.

236-нджы иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан зарфларнынъ тизимине коре чешитини бельгилеп, япылув усулларыны изаланъыз.

Биз артыкъ ачыкъ денъиздемиз. Кок юзюне тырмашкъан сельби бойда далгъалар, къайыкъны топ киби **анда-мында** котерип аталар. Лякин эп **огге** кетемиз. Эр кес **сес-солукъсыз** отура. Тувакъ ялысына якъынлаштыкъ. Къарт:

— Коюмизге бир молла ой да керек амма, — деп ташлады. **Зарзорнен** ыйыкъча бир ерге якълашып, къарагъа аякъ бастыкъ.

Къайыкъ къалгъан ёлджуларнен Ускютке догъру ёл алды. Кестирме ёлдан **тим-тик** котерильдик, ярашып тургъан мектеп бинасы янындан отип, койге саркътыкъ.

(О. Батыров)

237-нджи иш. Ашагъыда берильген чифт зарфларнен джумле уйдурып, дефтерге язынъыз.

Йыл-йылдан, гедже-куньдюз, ачыкъ-айдын, анда-мында.

238-инджи иш. Метинни окъунъыз. Зарфларнен кельген джумлелерни кочюрип, джумле азаларыны талиль этинъиз.

Амет-Ханнынъ эр ерде чокътан-чокъ достлары бар, чюнки бу йымшакъ табиатлы йигит халкъны севе, даима онынъ арасында булуна. О, достлукънынъ къадрини пек яхшы биле. Амет-Хан — сагълам, тендюрист, кесментик, ташны сыкъса, сув чыкъараджакъ бир яш. Мустакъилликни джан-гонъюльден севе. Буюк ираделн. Макъсадына етмек ичюн, маниаларгъа бакъмадан, тырыша ве аман-аман эр даим озь арзусына наиль ола.

Эр заман, эр ерде хош гонъюлли ве ачыкъ юзьлю Амет-Хан белягъа къалгъанларгъа къолундан кельген ярдым этювни озюнинъ энъ эсас вазифелеринден бири деп сая.

(Р. Халид)

59-ынджы дерс

ЗАРФ (ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ)

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Насыл сёз чешитине зарф дейлер?
2. Зарфларнынъ эсас морфологик хусусиетлерини, мисаллернен тасдыкълап, изаланъыз.
3. Мана ве грамматик джеэттен зарфлар насыл чешитлерге болюнелер?
4. Ал ве микъдар зарфларнынъ манасыны ве синтактик вазифелерини анълатынъыз.
5. Вакъыт ве ер зарфлары не анълаталар? Джумледе насыл джумле азалары олып келирлер?
6. Зарфларнынъ япылув усулларыны изаланъыз.

239-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Зарфларны тапып, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

Тышарыда кене сыджакъ. Ер ве ава пек къызгъан, адам сербест[м] нефес алувдан аджиз. Токътап турмакъ мумкюн дегиль... бир де бир якъкъа юрьмек, яхут башны талдагъа тыкъып, къуртулмакъ керек. Лякин талда ёкъ. Кетмек керек. Къайда? Кене эвгеми? Эки афта эвде мусафирлернен отурды, къонушты. Кяфи дегильми? Бу кой — Усеин оджа ичюн ябаний дегиль. Онынъ ташында-топрагъында, адамларнынъ козь ярыгъында Усеин оджанынъ замети, севгиси бар. Учь йыл эвельси сокъакъта оджаны корьген киши, башыны бельгедже эгильтип, селям берир эди. Къарчыгъаларда эсли-башлы адамлар корюнмейлер. Олар шимди... чёльде хызметтелер.

(Ш. Алядин)

Зарфларнынъ талиль этюв тертиби

1. Манасына коре чешити (ал, микъдар, вакъыт, ер)
2. Тизилюв джеэттен чешити (саде, муреккеп, чифт).
3. Джумледеки вазифеси.

240-ынджы иш. Ашагъыда берильген зарфларны тенъештирюв дереджесинде языnъыз. Бир къач зарфнен джумлелер тизинъиз.

Тез, сонъ, эвель, яваш, чокъ, кеч, эрте.

241-инджи иш. Метинни окъунъыз. Зарфларнен кельген джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Мидатта о къадар чокъ гъайрет, халкъкъа[Ф] хызмет этмек истеги бар эди ки, о, бир дакъкъа, бир ерде тынч отуралмаз эди. Азербайджангъа бара, анда “Шулале” журналында чалыша. Петербурггъа бара, анда “Русские ведомости” журналында чалыша ве иляхре. Бундан себеп эвлерине сийрек келе тургъан эди. Лякин онынъ келюви бу медений къорантада эр сефер буюк бир байрам шеклини ала эди. О, кельгенинен башта анасынынъ, бабасынынъ элини опер, къучакълар, сонъ къардашларыны къучакълап, опип чешит эдиелернен оларны севиндирир ве атта къолум-къомшуны да унутмаз эди. Сонъра, шеэрлилер топланып келир, джемиет бир тантаналы акъшамгъа чевирилир эди.

(Р. Фазыл, А. Балич)

242-нджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, морфологик ве синтактик усулларнен зарфлар япынъыз. Бир къач зарфны джумлелер ичинде къулланынъыз.

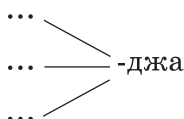

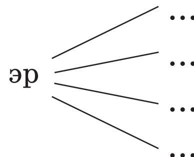

243-юнджи иш. Джумлелердеки зарфларны тапып, джедвельге ерлештиринъиз.

Зарфларнынъ тизилюв джеэттен чешитлери:

Саде зафлар		Муреккеп зарфлар	Чифт зарфлар
Асыл	Япма		

1. Шимди языджынынъ столу устюнде яткъан мектюплер, дерсинъ, джанландылар. (Э.) 2. Бир кунь яз вакътында, мен, институттан эвге къайткъанда, шеэрнинъ меркезинде автобустан тюштим. (Н.А.) 3. Инсан къаны дженк йылларында чокъ адамнынъ джаныны къуртаргъан эди. (Р.Ф.) 4. Лякин анда чокъ эгленмеди, чюнки орталыкънынъ къаранлыкъ пердеси яваш-яваш тартылып,

авлакъларда уфукъ агъарып башлагъан эди. (Ю.Б.) 5. Йигит сагъ аягъынынъ табаныны бираз котерди, элинен тизини сыкъты. (У.Э.) 6. Башкъа ишлери олмаса, мени кендилерине гедже-куньдюз чагъырып сораштырсынлар. (Ю.Б.) 7. Шу ерде чалышкъанына секиз йыл олды. (Н.О.)

60-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСМИЙ-ИШ УСЛЮБИ. СЕНЕТ

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Нутукънынъ ресмий-иш услюби не ерде къулланыла?
2. Бу услюпнинъ макъсады неден ибарет?
3. Илянларда насыл малюматлар бериле? Илянларны язув шартларыны хатырланъыз.

Къаиделерни текрарланъыз:

Чешит тюрлю къарар, илян, къануннен багълы весикъаларда ресмий-иш услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

244-юнджи иш. Алтынджы сыныфта менимсеген бильгилерни хатырлап, мектебинъизде кечириледжек тедбир акъкъында илян язынъыз. Метининъизде къуллангъан сёз чешитлерини талиль этинъиз.

Сенет – бир де бир шахыстан я да тешкиляттан белли бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъа.

Меселя:

Сенет

Мен, единджи сыныф талебеси Арифов Эдем, мектеп ребери З.А. Османовдан, гульбагъчада чалышмакъ ичюн, сыныфдашларыма иш алетлери алдым: 10 (он) дане лескер; 6 (алты) дане тырнавуч.

09.09.2007 с. (Имза)

245-инджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, мевзуларыны ве насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъиз.

1. Мемет Нузет, 1888 сенеси, эски эсапнен мартнынъ[т] 13-юнде, Евпатория шеэрининъ дживарындаки Айдаргъазы коюнде дюньягъа келе. О, балалыкъ чагъындан, кой-койден саз чалып, къобуз чалып, бейит айтып юрьген кедайларнынъ ве кой къартларынынъ агъызларындан, халкъымызнынъ тарихий эртек ве дестанларыны, масал ве текерлемелерини, аталар сёзлери ве айтымларны, джумакъ ве денъемелерини эшитип, халкъ йырларынынъ мунълу эзгилерини, суньгер киби, ичине синъирип, кочебелик девирлеринден къалма шам атлавларны, сувгъа иригэн къуршун тёкип, къоркъулыкъ чыкъарувларны, наврез байрамларыны корип осе. О, озюнинъ бу балалыкъ теэссуратларыны бутюн омрю бою сакълап келе ве озь эдебий яратыджылыгъында булардан кереги киби файдалана.

(Э. Шемьи-заде)

2. Гедженинъ бей[ф] вакътында мусафирлер, эвнинъ алидженап саиплеринен сагълыкълашып, мердивенден ашагъы биринджи къаткъа тюшкенде, тёгерек ай нурларыны юкъудаки шеэрнинъ кирамет дамлары ве сюйрю тёпе минарелери узерине сачып, оларны айдынлатмакъта эди. Ёлгъа чыкъкъан сонъ, эркеклер бир даа, лякин озьлериндже сагълыкълашмакъ ичюн, ёл четиндеки дут тереги кольгесинде токъталдылар. Суаде ханым келинни ве баланы етеклеп алып-барып, файэтонгъа отуртты.

(Ш. Алядин)

3.

Весикъа

Акимов Эскендер Алушта шеэрининъ экинджи умумтасиль мектебинде единджи сыныфта окъугъаныны тасдыкълай.

Весикъа китапханеге теслим этмек ичюн берильген.

Мектеп мудири М.С. Мамедов

Юкъарыдаки метинлерден зарфнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

246-нджы иш. Ашагъыда берильген вазиетлерден бирисини сайлап, сенет язынъыз.

1) Китапханеден бир де бир къыйметли китапны эвде окъумакъ ичюн аласынъыз;

2) Ана бабанъызгъа имзалатмакъ ичюн бааларынъыз къоюлгъан табельни сыныф реберинъизден аласынъыз.

61-инджи дерс

ЯРДЫМДЖЫ СЁЗЛЕР

Там маналы, мустакъиль сёзлер арасындаки грамматик мунасебетлерни я да оларгъа къошулгъан модаль маналарны ифаделемек ичюн хызмет эткен ве айры алда бир де бир джумле азасы вазифесинде кельмеген сёзлерге **ярдымджы сёзлер** дейлер.

Ярдымджы сёзлер эвельде, узакъ кечмиште, там маналы, мустакъиль сёзлер олгъан, лякин асырлар девамында олар озь лексик маналарыны джойып, тек грамматик мана ифаделевджи олып къалгъанлар. Шу джеэттен олар ялгъамаларгъа якъын туралар.

Ярдымджы сёзлер учь группагъа болюнелер: **1) мунасебетчилер, 2) багълайыджылар, 3) дереджеликлер.**

247-нджи иш. Метинни окъунъуз. Сёзлер арасындаки грамматик мунасебетлерни я да оларгъа къошулгъан модаль маналарны ифаделемек ичюн хызмет эткен сёзлерни тапып, къайд этинъиз.

Бабамнынъ ялынъыз чыкъкъан ресимине бакъкъанда, анам онъа[м] асрет козьлеринен тикиле де, теренден кокюс кечирип:

— Эй, огълум, сенинъ бабанъ сагъ олгъан олса, шимди биз де, инсанлар киби, яшар эдик. Сен йыртыкъ штан киймез эдинъ. Чантанъ да янъы олур эди.

— Аякъмашинам да олур эди э, ана ? — дей эдим мен, тюшюнджеге далгъан алда.

— Эльбет. Ялынъыз аякъмашинанъ дегиль, не истесенъ эписини алыр эди…

— Сизинъ де янъы пальтонъыз олур эди…

— Ах, балам, бу дженк нидже-нидже адамларнынъ башына етмеди, ниджелернинъ яшайышыны зеэрлемеди…

Анам теренден кокюс кечирди.

(Э. Амит)

МУНАСЕБЕТЧИЛЕР

Джумледе исим я да исимлешкен сёзден сонъ келип, онынъ башкъа сёзлернен олгъан тюрлю мунасебетини ифаделеген ярдымджы сёзлерге **мунасебетчилер** дейлер.

Мунасебетчилер учь группагъа болюнелер: **1) асыл мунасебетчилер, 2) исим мунасебетчилер, 3) фииль мунасебетчилер.**

Асыл мунасебетчилер: *ичюн, иле, киби, таба, берли, сайын, къадар.*

Исим мунасебетчилер исим я да зарфтан келип чыкъкъан сёзлердир: *тараф, орта* (исимден), *эвель, гъайры, сонъ* (зарфтан).

Фииль мунасебетчилер фиильден келип чыкъкъан ярдымджы сёзлердир: *коре, яраша, бакъып, башлап, чекип, бакъкъанда* ве башкъалары.

248-инджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл мунасебетлерни ифаделейлер? Ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

Къазан, Уфа, Оренбург, Волга бою татарлары иле, къазах, къыргъыз, озьбек, туркмен, азербайджан халкъларына, Урал, Сибирь ве Узакъ Шаркъ тюрк-татарларына менсюп эр бир мусульманнынъ юрегинде Гаспринскийге миннетдарлыкъ ислери къозгъалмакъта, чюнки эдип оларгъа савтий окъутув усулыны теклиф этти ве огретти. Бу усул аяткъа тадбикъ олунгъангъа къадар Гаспринский фанатик “улемалар” тарафындан чокъ уджюмлерге, акъаретлерге огъратылды, лякин савтий окъутув, прогрессив бир усул оларакъ, эр ерде кениш суретте даркъады, тек мектеплерде дегиль, о, эр бир эвге, эр бир къорантагъа кирди.

(С. Гъафаров)

249-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ маналарыны анълатынъыз. Мунасебетчилернен кельген джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Харджибиеде мектеп ёкъ эди. Секиз баба: “Огъулларымыз окъумыш[м] олсунлар…”, — деп, Усеин оджанынъ йылына дёрт юз кумюш пара адап, делижангъа отуртып, Сарайменден алып кельдилер. Оджа секиз огълангъа окъув иле язув огретти. Джемиет Хайрие усулгъа кельген **сонъ,** джемааттан тюшкен ианеге мектеп бинасы ясатты. Диварлары бычма таш, таваны — юксек, пенджерелери кенъ… бу енъи усул мектебине къомшу койлернинъ балалары да къатнап окъудылар. **Сонъ** мектеп талебелер **ичюн** тарашлыкъ олды. Уйкен

яшлылар **ичюн** акъшамлыкъ сыныфлар ачылды. Албуки, мектептеки итиядж тек бина тарашлыгъындан ибарет дегиль экен. Талебелернинъ къолларындаки "Хавадже-и-субьян" ве "Къылавуз" эски ве муреккеп экинлиги де билинди. Енъи окъув китаплары язгъан ве нешир эткен башкъа кимсе ёкъ. Усеин оджа, озю къыраетлер язып, талебелерни окъутты.

(Ш. Алядин)

62-нджи дерс

БАГЪЛАЙЫДЖЫЛАР

Джумле азаларыны ве джумлелерни бир-бирине багъламакъ ичюн хызмет эткен ярдымджы сёзлерге **багълайыджы** дейлер: *Эписинден файдаланып,* ***де*** *мен Фикретни,* ***де*** *Фикрет мени бельден тутып, тёпеге котерип, ерге ура* ***ве,*** *ургъан сайын,* ***я*** *онынъ,* ***я*** *меним бир ерим эзиле. (Ш.А.)*

Багълайыджылар эки сой олалар: ***тизме багълайыджылар*** ве ***табили багълайыджылар.***

Тизме багълайыджылар джумледе джумле азаларыны я да джумлелерни бир-бирине багълайлар.

Тизме багълайыджылар дёрт группагъа болюнелер: **1) къошувджы; 2) къаршы къоювджы; 3) айырыджы; 4) инкяр багълайыджылар.**

Къошувджы багълайыджылар ***ве, эм, эм де, де*** сёзлерни я да джумлелерни багъламакъ ичюн хызмет этелер. Мисаллер: *О куньлерни хатырлагъанда, юрегим айны бир вакъытта* ***эм*** *ынджынув,* ***эм*** *кедерленюв дуйгъуларынен алевлене. ("Л.б.") Бойле огъланчыкълар* ***ве*** *къызчыкълар пек чокъ дегиллер. (Ш.А.)*

Къаршы къоювджы багълайыджылар ***амма, лякин, исе*** маналары къарама-къаршы олгъан джумле азаларны я да джумлелерни бир-бирине багълайлар. Мисаллер: *Мудирни, беджериксизлиги ичюн, тазирлейджек олды,* ***амма,*** *саба эрте анбаргъа захире ёллагъаныны анълап, океси къайтты. (И.П.)*

Айырыджы багълайыджылар: ***я да, яки*** — тек алда кулланылалар; ***я ..., я ...; я ..., я да ...; бир ..., бир...; базан ..., базан ...; эм ..., эм ...; кя ..., кя ...*** киби айырыджы багълайыджылар текрарлангъан алда къулланылалар. Мисаллер: ***Я*** *о,* ***я*** *мен чыкъып кетерим. (Ю.Б.) Сазлыкълар биз ичюн проблема: о —* ***эм*** *богъдай,* ***эм*** *пичен,* ***эм*** *эт. (И.П.)*

Инкяр багълайыджысы: ***не.*** Мисаль: *Бетинде* ***не*** *къаш къалгъан,* ***не*** *козь,* ***не*** *бурун. (Ю.Б.)*

250-нджи иш. Метинни окъунъыз. Багълайыджыларны тапып, чешитини бельгиленъиз.

Сарайменден кельген ильки куньлеринде, секиз баба: “Иншалла, балаларымыз Къуран окъувны огренеджек, молла оладжакълар...”, — деген эдилер. Усеин оджа бабаларны алдамады. Балаларына Къуран окъувны огретти, амма истикъбаль ичюн онынъ нафиле замет экенлигини де анълатты, чюнки макъсады — моллалар азырламакъ дегиль, девлет идареси хызметлерине кирмеге икътидарлы ходимлер етиштирмек эди.

Балаларгъа риязият, физика, эндесе окъутты. Ана тили ве эдебият огретти. Пушкин, Лермонтов, Мицкевичнинъ эсерлерини ана тильге терджиме этип, балаларгъа там актёр усталыгъынен окъуп косьтерди. Дерслер тертибине музыка мешгъулиети кирсетти. Тюркю дерслеринде озю кемане чалып, рефакъатлыкъ этти. Усеин оджа аджайип кеманеджи эди.

(Ш. Алядин)

251-инджи иш. Метинни окъунъыз. Багълайыджыларнен кельген джумлелерни тапып кочюринъиз. Багълайыджыларнынъ чешитини къайд этинъиз.

Излейиджилер[ф] де ондан узюльмейлер.[с] Олардан бир къачы къуршун месафесине якъынлаштылар, лякин атмайлар. Падиша: “Айдамакъ тири тутулсын”, — деген. Алим Тозлаторуны оларгъа къаршы бурып, озю атеш ачаджакъ олды, лякин, бу мерамдан шу дакъкъасы вазгечип, ёлуны девам этти. “Козьленмеден атылгъан къуршун сокъур бир шейтандыр, аягъына я да къолуна дегиль, юрегине, башына барып сапланыр, — деди о. — Меним антым бар, джаным къыл уджуна асылып къалса да, адам ольдюрмейджем”.

(Ю. Болат)

Табили багълайыджылар. Табили багълайыджылар: ***чюнки, шунынъ ичюн, эгер, ки*** ве башкъалары. Меселя: *Ойле мемлекет* ***ки****, гуллери-чечеклери сарармакъ-солмакъ бильмей. (Ш.А.)*

Мен сизни омюр-билля унутмам, ***чюнки*** *сиз меним экинджи анам олдынъыз. (Ю.Б.) Сервер эв вазифесини беджермеген, дерслерини азырламагъан,* ***шунынъ ичюн*** *дерске кельмеген.*

252-нджи иш. Метинни окъуп, табили багълайыджыларны къайд этинъиз, насыл вазифени беджергенлерини изаланъыз.

Онынъ, рус тили оджасы оларакъ, биринджи[м] макъсады — Къарасувбазар шеэриндеки ве дигер ерлердеки умют догъурыджы зиялыларны озюне якъынлаштырув эди ки, бунынъ ичюн о, геджелери-куньдюзлери зиялылар ве джемаат арасындаки, белли-башлы адамларнен субетлер, музакерелер ве мунакъашалар кечирювге чокъ къувет сарф этти.

Медиевнинъ Къарасувбазарда булундыгъы ильки девирде, Ор шеэринден мында темелли яшамакъ ичюн, якъын досту ве ярдымджысы Абдулхамид оджа кельди. Ондан сонъ Къарасувбазар зиялыларында, енъилик ичюн джошкъунлыкъ зияде юксельди, хусусан Петербургда яшап, Къарасувгъа сыкъ-сыкъ келип-кеткен Менсеит (Менъли Сеид) Джемилевнинъ татар генчлиги иле узун муддетле корюшип къонушувлары зиялыларда тазе рух ве фикир догъурды.

(Ш. Алядин)

253-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Багълайыджыларнен кельген джумлелерни кочюрип, чешитлерини бельгиленъиз.

Абдулланынъ озю гурь[ф] сачлы, къара къашлы атик бир йигит эди. Онда къавий ираде ве, макъсадына ирмек ичюн, буюк инатлыкъ олмакънен бирге, керек ерде озюни къолгъа алмагъа да биле эди. Эвдекилери онынъ насылдыр бир телюкели ишнен огърашып юргенини сезип, озюнден сорап биледжек олсалар да, даима шакъанен къуртула эди.

Абдулла койге сийрек келе эди, амма бабасы оны де Улу-Озенде, де Ламбатта, де къайдадыр Шумада корьгенлерини, бир вакъытта огълуна озю алгъан аякъмашинасынен койлерде кезип юргенини эшите эди. Албу исе, о, гизли тешкилятнынъ, секциянынъ вазифелерини эда эте, керек кишилернен корюше, халкъ арасында тешвикъат ишлери алып бара экен.

(Р. Фазыл, А. Балич)

254-юнджи иш. “Баарь меним омрюмде” серлевалы метин язынъыз. Джумлелеринъизде къуллангъан багълайыджыларны къайд этинъиз.

255-инджи иш. Метинни окъунъыз. Багълайыджыларны тапып, чешитини ве язылувыны изаланъыз.

Суаде ханым иле Аджире софрагъа отургъан сонъ, яш хызметкяр[м] кельди, мусафирлернинъ оглерине сыджакъ пителер къойып, тар,

юксек фильджанларны алып, аяткъа чыкъты. Мухтелиф сувукъ емеклер ве ичимликлер, мусафирлер кельмезден эвель, софра узерине, меаретли яраштырылып, тизильген эди.

— Азиз мусафирлерим, Шамиль ве Зеккий эфендилер! Аджире ханым! — деди эв саибеси. Давушы бир аз нагъмели, лякин назик чыкъты. — Бир вакъытларда бу эвде джемиетсиз, зияфетсиз бир кунь олмаз эди. Рабби таалля азретлерине не феналыкъ яптым ки, мени амансыз джезалады. Эвеля уйкен огълумдан, сонъра ходжамдан маърум этти... бир Фемийим къалды. Сизлер, онынъ достлары, бугунь эвимизге кельдинъиз, демек, бизге муаббетинъиз ве итибарынъыз аля яшамакъта. Мен миннетдарым. Алла хайриетинъизни берсин! Эбет! Шимди исе, риджа этем, софрагъа буюрынъыз!

(Ш. Алядин)

63-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪНЫНЪ КИТАБИЙ УСЛЮПЛЕРИ ПУБЛИЦИСТИК УСЛЮП

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сёзю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

256-нджы иш. Берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Ифаделенген макъсадына коре джумлелернинъ чешитлерини, оларнынъ теркибинде кельген хитап, фразеологик ибарелер, антоним, омонимлерни талиль этинъиз.

Мустафа Джевхерийнинъ иджадий ёлу ве такъдири[т] де айны Ашыкъ Умернинъки кибидир. О да, Ашыкъ Умер киби, чокъ мемлекетлерде сеферлерде булунгъан. О да, Ашыкъ Умер киби, омрюнинъ эксерий къысмыны Тюркиеде яшап кечирген. Саз шаири оларакъ, о да, эсасен, севги ве садыкълыкъ акъкъында язгъан. Бу ерде

шуны унутмамакъ керек ки, Ашыкъ Умер де, Джевхерий де Къырым бутюнлей Тюркиенинъ эли астында булунгъан девирде яшагъанлар. Тюркиеде яшар экен, олар, эксерий, алда турк тилинде язгъанлар. Затен, шусы къайд этиледжек акъикъат ки, Къырым Тюркиенинъ эли астына тюшкенден башлап, Къырымнынъ медениетине ве эдебиятына турк тесири пек буюк олгъан.

Турк тили, тек эдебий тильге тесир этмекнен къалмайып, умумен, о ерли халкънынъ лакъырды тилине де сонъ дередже тесир эткен. Бу тесир, эсасен, Къырымнынъ ялы бою ве дагъ районларынен сынъырлангъан. Ярым аданынъ эксерий къысмында — меркезий районларда ве чёль тарафында исе бу тесир олдукъча аз сезиле.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде эксерий алларда динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар, сёзлер антонимлер, синонимлер кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

257-нджи иш. 1. «Янъы дюнья», «Къырым» газеталарындан хитап шеклинде берильген даветнаме, илянларны тапынъыз ве дикъкъатнен окъунъыз.

2. Бир де бир файдалы ичтимаий иште иштирак этмек ичюн, озь акъранларынъызгъа мураджаат этип, даветнаме иляныны язынъыз.

258-инджи иш. Ашагъыда берильген серлеваларны окъунъыз. Тюшюнип, айтынъыз: къайсы бир серлева публицистик услюпте язылгъан метинге аит ола билир? Бу серлеваларны кочюрип язынъыз.

1. Табиатны къорув — Ватан къорчалав демек.
2. Бизим коюмизде — баарь.
3. Догъру сёз демир делер.
4. Балалар ойнамагъа огренелер.
5. «Истидатлы рессамлар» ярышынынъ нетиджелери.
6. Эмек — омюрнинъ зийнети.
7. Компьютер — бизим ярдымджымыз.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедиий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла. Риторик суаль джевапны талап этмей: онынъ мундериджеси суальнинъ озюнде берильген: *Не гузельдир баарь сабасы!*

Риторик суаль, нутукънынъ ифадели вастасы оларакъ, къулланыла.

Риторик суаль ифадели, аэнкли нида интонациясынен айтыла. М е с е л я : *Халкъымыз аз чекиштими?*

259-ынджы иш. Берильген икяе джумлелерни риторик суаллерге чевирип язынъыз.

Эр кес саба танъынынъ шавлелерине сукъланып бакъа эди. Халкъымыз башындан чокъ мусибетлерни кечирди.

260-ынджы иш. "Ватан асретлиги" серлевалы публицистик услюпте метин язынъыз.

64-юнджи дерс

ДЕРЕДЖЕЛИКЛЕР

Дереджеликлер акъкъында умумий малюмат. Айры сёз, сёз бирикмесине я да бутюн джумлеге тюрлю къошма мана берген ярдымджы сёзлерге **дереджеликлер** дейлер.

Дереджеликлер экиге болюнелер:

1. **Сёз дереджеликлери:** ***атта, факъат, ахыр, эм, албуки, даа*** киби.

2. **Ялгъама дереджеликлер:** ***-мы, -ми, -чы, -чи, -да, -де, -дыр, -дир*** киби. Бойле дереджеликлер сёз я да джумлеге суаль, тааджип, къуветлендирюв, айырув киби мана тюслерини къошалар.

261-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни девам этип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Кок ойле гудюрдеди ки, атта ... .
2. ..., факъат оны даа бир кере тешкермек лязимдир.
3. ..., албуки бу баланы озюнъиз тазирлемединъизми[м]?
4. Азиме дюльбер къыз, факъат ... .
5. Ишчилер эвге къайттылар, албуки ... .
6. Айтчы манъа, ...
7. Дерсте талебелер эм окъуды, эм яздылар, даа ... .
8. Мусафир энди келедир, албуки ... .

Джумлелерде олгъан дереджеликлерни къайд этип, чешитлерини бельгиленъиз.

Дереджеликлернинъ язылышы

1. ***-мы, -ми, -чы, -чи, -дыр, -дир*** ялгъама дереджеликлери озюнден эвель кельген сёзлерге къошулып язылырлар. Меселя: *Огълум, сен де Ташкентке кетесинъ**ми**? (И.А.) Адам ичюн бундан да агъыр, бундан да дешетли беля олур**мы**? (М.Къ.) Мен де ойле япып бакъайым**чы**. (М.А.)*

2. ***Да, де, даа, я, та*** ве башкъа дереджеликлер озюнден эвель кельген сёзлерге къошулмазлар: *Дженк башлагъан сонъ, оларнынъ аятында **да** фаджиа юзь бере. (М.Къ.). Буны япмакъ ичюн **де**, баягъы вакъыт керек. (Р.А.) Эвге къайткъаныны **даа** корьгени ёкъ. ("Л.б.")*

262-нджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерни уйдургъан джумлелер ичинде къулланынъыз.

Келинъизчи, юкълайдыр, коресизми, айтчы, биледир, яздынъмы.

263-юнджи иш. "Яз татилинде" серлевалы инша язынъыз. Джумлелерде къуллангъан ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

264-юнджи иш. Метинни окъуп, ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз. Дереджеликлернинъ язылувыны изаланъыз.

Инсангъа та балалыкътан гузеллик дуйгъуларыны ф ашламакъынынъ не къадар муим олгъаныны яхшы анълагъан, Гаспринский бу ишке бутюн кучь ве гъайретини, бутюн барлыгъыны берип, чалыша. Яш несильни тербиелев бу тек оджанынъ дегиль, эр бир адамнынъ боюнборджудыр, деп къайд этип кельди о, бутюн омрю бою. Онынъ дёрт йыллыкъ башлангъыч мектеплер ичюн язып нешир эткен дерсликлери педагогика черчивесинден де четке чыкъкъан ве буюк тербиевий эмиетке малик эстетик китаплардыр.

(С. Гъафаров)

265-инджи иш. Метинни кочюрип, джумлелерде олгъан ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

Бурхан терен кокюс кечирди. Янагъындан джыллы ве муляйим бир шей, сюйрелип кечкен киби, олды. О, козьлерини ачты ве кунешни корьди. Танъ, адамны эр сефер янъыджа эеджанландыра. О, кунешнинъ чыкъкъаныны чокъ керелер озю яшагъан койчикте, эфсанени анъдыргъан манзаралы ерде, дагълар устюнден сейир этти. Кунеш озь мекянындан дагъ устюне ёргъунлыкънен яваш котериле ве узакъ вакъыт булутларнынъ агъыр пердесини чекип ташламагъа джесаретленмей. Юзюни ачкъан сонъ исе, утангъан келинге бенъзей: ер де, къаялар да, багълар да назик, къырмызы

ренкке бурюнелер. Лякин, эксерий алларда, кунеш дагъ уджундан бакъып башлагъанынен, севимли яресининъ атешли бакъышы киби, бирден козьлерни къамаштыра. Гедже чыкънен ювулгъан джаплар йылтырайлар: когетлер, мавы денъиз киби, парылдайлар; тереклернинъ япракъларында, пытакъларында бинълернен тамчылар нурланалар.

(Э. Амит)

65-инджи дерс

МОДАЛЬ СЁЗЛЕР

Къырымтатар тилинде модаль мана ифаделемек ичюн къулланылгъан сёзлерге **модаль сёзлер** дейлер. Олар джумледе сёйлейиджининъ ифаделеген фикрине тюрлю (ишанч, языкъсынув, умют, инкяр киби) мунасебетини косьтерелер. Модаль сёзлер булардыр: *итимал, бельки, шубесиз, керек, лязим, яхшы, ола билир, бойлеликнен, керчек, аксине, гъалиба, догъру, демек, афсус* ве башкъалары.

266-нджы иш. Метинни окъунъыз. Модаль сёзлерни тапып, ифаделеген маналарыны бельгиленъиз.

Усеин Шамиль, бираз сускъан сонъ[ф], сорады:

— Тезден муэндис оладжакъсынъыз... ойлеми?

— Эбет! — деди Шериф, онынъ къыскъа джевабында ифтихар сезильди. — Кечкен язда Сибирьде олдым. Демир ёл къуруджылыгъында амелият кечтим. Я сиз, Шамиль эфенди? Озюнъиз не ишле мешгъульсинъиз?

— Оджалыкънен... — деди Усеин. — Койде... балаларны окъутам.

— Балаларнымы? — Шериф, сёзни анъламагъан киби, къайтарып[м] сорады, озю Усеиннинъ джевабыны беклемей, мешребесини тёпеге пек котерип, тюбюнде къалгъан макъсыманынъ боткъасыны кейфле ичип битирди, сонъ иляве этти:

— Эбет! Окъутынъыз! Джаиль къалмасынлар! Бельки вакъыт келир, олардан... сизинъ къолунъызда окъугъан о, чыплакъ баджакълардан улу шахслар осип чыкъар, юксек укюмет идарелеринде хызмет этерлер?! Э? Шамиль эфенди?

— Шубесиз..., — деди Усеин оджа.

(Ш. Алядин)

267-нджи иш. Ашагъыда берильген модаль сёзлерни уйдургъан джумлелеринъиз ичинде къулланынъыз. Язгъан сонъ, кириш сёзлернинъ токътав ишаретлерини изаланъыз.

Бойлеликнен, бельки, аксине, гъалиба, ола билир.

268-инджи иш. Метинни окъунъыз. Дереджелик ве модаль сёзлери олгъан джумлелерни кочюрип, джумле азаларыны бельгиленъиз.

Ибраим оджа, къавесини ичип, фильджанны ерге, кийиз[Ф] устюне къойгъан сонъ, козьлерини эв ичинде бир манасыз анда-мында кезиндирген вакъытта, назары тесадюфен кемане узерине тюшти. Кемане ири сандыкъ устюнде, ярысы мавы шербентинен орьтюли алда ятмакъта эди. Якъында оны бирев элине алгъан... бирев чалгъан. Ибраимнинъ череси севинч нурларынен айдынланып кетти.

— Бу назик алетте къайсынъыз чаласынъыз? — деп сорады о, эв саибинден, озю башыны енгильден сандыкъ бетке саллады. — Озюнъизми? Ёкъса, Сеит-Джемильми?

— Ёкъ! Озюм... — деди Усеин Шамиль. — Джаным сыкъылгъан вакъытта.

— Яхшы этесинъиз... — деди Къараманов. — Мен кеманени пек севем... языкъ ки, чалмакъ къолумдан кельмей.

(Ш. Алядин)

269-ынджы иш. Берильген плангъа эсасланаракъ, "Язда" серлевалы метин язынъыз. Джумлелеринъизде нидаларны къулланынъыз.

План:

1. Язда табиатта насыл денъишмелер ола?
2. Яз — сизинъ омрюнъизде.
3. Йыл мевсимлерине олгъан мунасебетинъиз.

270-инджи иш. Метинни окъунъыз. Ярдымджы сёзлернен кельген джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Сен барсынъ, дейим, я, акъикъатта бар олгъан меним, ве меним шу мевджутлыгъымда сен яшайсынъ — тыпкъы къыркъ беш йыл эвельси олгъаны киби. Затен, шимди ичиме ерлешкен сенинъ мевджутлыгъынъ эвелькисинден де зияде бир акъикъаттыр, бельки. Бельки, дейим, чюнки озь аятымнынъ керчек бир аят олгъанындан эмин дегилим. Амма, керчек ве я суний олса да, сенинънен олгъан бу аят меним ичюн даа севимли, даа къыйметли олмакъта. Эвеллери сенинъ кедерли юзюнъ, ёргъун бакъышларынъ, атта козьяшларынъ менде тесирли бир сылтав уяндырмай эдилер. Бу куньлерде исе сени кедерли корьгенимде мен де кедерленем ве сенинъ башынъы коксюме бастырып, сачларынъны, янакъларынъны севги иле охшайым.

(Дж. Дагъджы)

66-нджы дерс

НИДАЛАР

Сёйлейиджининъ чешит тюрлю дуйгъуларыны, эмир, истек киби маналарны ифаделеген, джумле азаларынен грамматик джеэттен багъланмагъан сёзлерге **нидалар** дейлер: *ай!*, *ой!*, *уф!*, *эх!*, *кишт!*, *пист!*, *но!* киби.

Нидаларнынъ чешитлери. Нидалар нутукътаки маналарына коре эки группагъа болюнелер: **1. Эмоция, дуйгъу бильдирген нидалар. 2. Эмир-хитап бильдирген нидалар.**

Эмоция, дуйгъу бильдирген нидалар *къуванч, тааджип, элем, ачув, окюнч, яныкъ* киби маналарны ифаделейлер: *ах!*, *эх!*, *ох, вай, а-а, охо, уф, оф, э-э, ай, э-хе, и-и* киби.

Эмир-хитап бильдирген нидалар айванларны чагъыргъанда, айдагъанда, къушларны къувгъанда къулланылырлар: *но, но-но, куш-куш, кя, пишт, чип-чип* киби.

271-инджи иш. Метинни кочюринъиз. Ниданен кельген джумлени синтактик талиль этинъиз.

Кой. Къара денъизнинъ дюльбер[Ф] бир кошесинде, дерелер арасында, багъчалар, багълар къучагъында ярашып тургъан Тувакъ кою. Уйле кунеши бар кучюнен сыджакъ фышкъыра. Тынчыкъ. Нефес алмакъ биле зор. Кой сокъакълары чым-чырт. Шеэрден кельген адамгъа худжур олып корюне. Бутюн вакъыт индемей адымлагъан къарт:
— Ай, бир ягъмур керек, амма, — деди.

(О. Батыров)

272-нджи иш. Эмоция, дуйгъу бильдирген нидаларнен бир къач джумле уйдурып язынъыз.

273-юнджи иш. Эдебият дерслигинъизден эмир-хитап бильдирген нидаларнен кельген джумлелерни сечип язынъыз.

274-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Нидаларнен кельген джумлелерни кочюрип, ифаделеген маналарыны анълатынъыз.

Юзю сепкилли почтальон къыз риджа бир ашыкъчанлыкънен[Т] кельди. О, даа баягъы узакъта олгъанда:

— Теслиме енге, сизге телеграмма бар, телеграмма! — деп къычырды.

Омрюнде биринджи кере оларакъ, озюне телеграмма кельген, Теслиме енгенинъ юреги сыкъ-сыкъ урды, эллери ве тизлери къалтырады.

— Манъа телеграмма?.. Вай, ёкъса балама бир къаза олдымы?.. Тез окъунъыз, билейим де... окъунъыз!

— Огълунъыз Акимеге эвленген, ярын акъшам устю той япмагъа келеджек экенлер, — деп телеграмманы къолуна туттурды.

О, яваштан ерге чёкип:

— Уф-ф, пек къоркътым, огълума бир бахытсызлыкъ олгъандыр белледим, — деп текрар терен-терен нефес алды, сонъ, козьлерини сюртип, кулюмсиреди.

— Ах, меним балачыгъым! Сёзюмден чыкъмады — Акимеге эвленген, — деди Теслиме енге ве озь башына мыдырданды.

(М. Дибагъ)

275-инджи иш. Шиирни язып, джумле азаларыны къайд этинъиз.

АЙНЕННИ

Айя, айя, айненни,
Юкъла энди сен, бебий!
Багъчадаки къушлар да,
Чокътан энди индемей.

Джылп-джылп этип йылдызлар,
Кок юзюнде юкъсурай.
Кулип бакъа юксектен,
Тос-тёгерек, ярыкъ ай.

(К. Джаманакълы)

276-нджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумле азаларыны бельгиленъиз.

Къапуны Гъаниме ачты:

— Гъалиба, ишинъе кедер эттим, — деди о, теэссюф иле.

— Ёкъ, ё-о-окъ, олмайджакъ шей. Мына скемле, отурынъыз!

— А-а, Зекие абла, сенсинъми, кир! — деди.

Олар ашханеге кечтилер. Газ собасы устюнде къазан къайнап, яваштан фышылдай эди. Орталыкъ согъан къокъуды. Гъаниме соба этрафында айланып юрьди, тосат-тосат къашыкънен къазанны къарыштырды.

(И. Паши)

67-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ЧАЛЫШУВ

277-нджи иш. Рустем Эминовнынъ «Олюм поезди» серлевалы ресимине дикъкъатнен бакъынъыз ве ашагъыдаки тертипте иш алып барынъыз:

1. Ресимнинъ серлевасына дикъкъат этинъиз: о, рессамнынъ ифаделеджек эсас фикрини акс этеми?
2. Ресимге дикъкъатнен бакъып, мундериджеси акъкъында айтынъыз: бу ерде не олып кечти? Не себептен?
3. Ресимде тасвирленген вакъиадан эвель не олгъаныны ве ондан сонъ не оладжагъыны тасавур этинъиз.
4. Тизеджек икяенъизнинъ мевзусыны ве эсас фикир, гъаесини бельгиленъиз. Бунъа коре, серлевасыны уйдурынъыз. (Икяенъизнинъ серлевасы ве ресимнинъ ады чешит тюрлю ола биле).
5. Икяенинъ композициясыны хатырланъыз. Ресимде тасвирленген анъ икяенъизнинъ кульминациясы оладжагъына эмиет беринъиз. Икяенинъ планыны тизинъиз.
6. Ресимде тасвирленген вакъианы толу шекильде акс этмек ичюн, икяенъизге диалог, табиатнынъ тарифини де кирсетинъиз.

278-инджи иш. Шиирни окъунъыз, мундериджe ве гъаесини озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Учь джумле дефтеринъизге кочюрип (икяе, суаль, нида), джумле азаларыны талиль этинъиз.

Татар яшы! Нелер ойлап юресинъ —
Сакъын, эльден кетмесин Багъчасарай!..

Чуфут-Къале аля даа турамы?
Йыкъылмайып къалгъанмекен Хансарай?..
Ватанымда татар къальби урамы?
Сёйле манъа, айт, джаным, Багъчасарай.

Дуа этем миллет юртта топлансын,
Намаз къылсын, ораза тутсун къарт акъай.
Терс бакъкъангъа зеэрли окъ саплансын,
Кене бизге пайтахт ол, Багъчасарай!

Миллет ичюн огърашкъанны джанымдан чокъ северим,
Керек олса, ватан ичюн къурбан биле кетерим!..
Факъат макъсат ольмек дегиль, миллет олып яшамакъ,
Зорлукъларнынъ чаресини бирликте аль этмелим...

(Ф. Юртэр)

Эминов Р. **Олюм поезди**

68-инджи дерс

ТАКЪЛИДИЙ СЁЗЛЕР
(мимемалар)

Адиселернинъ ве предметлернинъ япкъан ишлеринден мейдангъа кельген давушларны я да табиаттаки сеслерни ве шувултыларны ифаделеген сёзлерге **такълидий сёзлер (мимемалар)** дейлер. Такълидий сёзлер ич бир тюрлю дуйгъу, истек я да эмир анълатмайлар. Такълидий сёзлер тек ве текрарлангъан алда къулланылалар. Меселя: *пат, пут, пакъ, такъ, шув, шув-шув, йылт, къарс, къурс, къарс-къурс, дюк, дюк-дюк, былкъ-былкъ, тарс-турс, шип, дыр-дыр, чыр-чыр, къулт-къулт, лип-лип, данъ-дунъ, выж-выж* киби.

Такълидий сёзлер джумледе, эксерий алларда, айырыджы ве ал вазифесини беджерелер: *Пенджереден **шув-шув** ягъмур ягъгъанына бакъып турды. (У.Э.) Лампа **лип-лип** этип сёнди.*

279-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Такълидий сёзлернен кельген джумлелерни тапып, кочюринъиз, джумле азаларыны талиль этинъиз.

Айшечик де артыкъ юкълап оламады. Яваштан тёшегинден турып, къартанасындан гизли, ымпыс-тымпыс азбаргъа чыкъты. Тавукълар, шу саат агъызларыны ачып, онынъ этрафында топландылар: Къу-къу-къу! Къу-къу-къу!..

Айшечик оларгъа бир этек ем септи.

Бакъса, Акъбаш да кумесинден башыны чыкъарды: Ав-ав-ав!..

Акъбаш дер экеч, геджесини къайдалардадыр быралкъыланып кечирген сары мышыкълары да пейда олды: Мияв! Мияв!..

Айванларны ашатып-ичирген арада, Айшечикнинъ акълына къокъласы тюшти. О, да бир беля! Уянгъандыр, тёшегинден тургъандыр, кимсин нелер япкъандыр. Уф, аман, эв иши асла битеми я.

Айшечик софагъа кирип, сет устюндеки къокъласыны тенбиеледи:

— Юкъла, бебийим! Чокъ юкъласанъ — чокъ осерсинъ, мен къадар балабан бир къызчыкъ олурсынъ.

Айя-айя, айненни…

Юкълап къалсын бу бебий!

(Ю. Болат)

280-инджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Нида ве такълидий сёзлерни къайд этип, джумледе беджерген вазифелерини анълатынъыз.

Эвнинъ ичини тынчлыкъ къаплады. Ялынъыз диварда асылы токъмакълы чалар саатнинъ тикъкъа-такъ этмеси эшитиле…

Башта, шыр этип шырылдагъандан сонъ, саат орталыкъны янъгъыратып, бири-бири артындан тизиштирип, бешни чалды. Хайредин эфенди, къоюн джебинден Стамбул саатини чыкъарып, саатнинъ догърудан да беш олдыгъыны тасдыкъ этер киби, башыны саллады да:

— Эй, акъайлар! Яхшы адамларнынъ къайтар вакъты олды, — деди.

(Дж. Гъафар)

281-инджи иш. Метинни окъунъыз, нида ве такълидий сёзлернен кельген джумлелерни язып, талиль этинъиз.

Къаргъа, агъзында пенир, чам терегине келип къона. Шу арада чамнынъ[м] янындан айнеджи тильки кече. Тилькининъ бурнуна пенир къокъусы ура. Токъталып тёпеге бакъса, агъзында пенирни тутып тургъан къаргъаны коре. Пенирни ондан алмакъ ичюн, айнеджилик тюшюне. Тильки яваштан чамнынъ тюбюне келе де, къаргъагъа бакъып, муляйим сеснен бойле сёзлер айта:

— Ва-а-ай! Мераба, джаным къаргъам. Сени чокътан корьмеген эдим. Не къадар гузель, дюльбер олгъансынъ. Не гузель герданынъ, къара козьлеринъ, сия къанатларынъ, аджайип да сесинъ бар. Йырласанъ, бульбуллерни бастырырсынъ. Йырла, джаным, динълейим, гонълюмни хош этейим.

Бойле сёзлерни эшиткен къаргъа, къувангъанындан, йырлайджакъ олып:

— Къар-р-р-р! — дегенде, агъзындаки пенири тюше кете. Тилькиге де бу керек эди. Пенирни алып, чалылар арасына къачып кете.

(Черкез Али)

282-нджи иш. Шиирни кочюрип, ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

Акъшам, кене саба, кене де акъшам…
Турмадан ишлер саат, чалар «там-там».
Бойледже кечер куньлер, афталар, айлар!
Къувалар ек-дигерини асретли йыллар.

(С. Мемет)

69-ынджы дерс

МОРФОЛОГИЯНЫ ТЕКРАРЛАВ ВЕ УМУМИЙЛЕШТИРЮВ

283-юнджи иш. Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Грамматика фени насыл къысымлардан ибарет?
2. Фонетика нени огрене?
3. Имля насыл къаиделер джыйымыдыр?
4. Лексикология ве фразеология не акъкъында анълатма бере?
5. Морфология нени огрене?
6. Грамматиканынъ синтаксис болюгинде не огрениле?

284-юнджи иш. Шиирни окъунъыз. Сёзлернинъ мана ве тизим джеэттен чешитлерини изаланъыз.

Мен дженклерде кечирдим яшлыгъымны,
алып тувгъан ана-юртнынъ алгъышыны.
“Беклейим”, — деп яза эди манъа ярем,
озь тилимде бу сёз манъа олды мельэм.
Мухтадж эдим озь тилимде мен о сёзге,
къуванчымдан козьяш келе эди козьге.
Тюшюмде де — тилим эди, ах… о заман,
Ватан ичюн беденимден акъкъан къан.

(Р. Бурнаш)

285-инджи иш. Метинни кочюрип, сёз чешитлерини бельгиленъиз.

Амет-Хан озь макъсадына наиль[Ф] олды. Истегине ириштИ. Озюнинъ тюшюнгени киби, учуджы олды. Учуджынынъ де энъ мешур сою олды. Буны биз эпимиз дженк йыллары ве дженктен сонъ корьдик ве бильдик. Ватанымыз онынъ джесюрлигине юксек къыймет кести. Онъа эки кере Советлер Бирлиги Къараманынынъ Алтын йылдызы такъдим этильди. Дженктен сонъра да о энъ яхшы арбий сынавджылардан бири олды. Чешит конструкциялы 170 самолёт сынавдан кечирди.

(М. Абдураман)

286-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз, къайд олунгъан исимлерни сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

1. Баш келишиндеки шекли.

2. Манасына коре чешити (хас, джыныс, тек, джыйма).

3. Сайысы (текликте, чокълукъта).

4. Насыл келиште къулланылгъан.

5. Шахсы (мулькиет, хаберлик ялгъамалары олса).

6. Тизимине коре чешити (саде (асыл я да япма), къошма, чифт, къыскъартылгъан).

7. Джумледе беджерген вазифеси.

Джанмухаммед эдебият тарихымызда "Тогъай бей" адлы, 1892 сатырдан ибарет дестанынен беллидир. Бу дестанда оркъапылы Тогъай бейнинъ Богдан Хмельницкийнен бирликте 1648 сенеси, Украина халкъыны XIV асырдан берли эзип кельген Польша магнатларына ве шляхтасына къаршы чыкъышы нефис бир суретте акс эттирильген. Дестанда Польшанынъ истиля ынтылышы ве бу истилягъа къаршы Украина ве Къырым халкъларынынъ къараманджа курешлери пек ачыкъ косьтериле. Дестаннынъ мундериджеси Богдан Хмельницкий ве Тогъай бейнинъ Польшагъа сеферлеринен багълы тарихий вакъиаларнынъ акъикъий кетишатына умумен уйгъун кельмектедир.

(А. Фетислямов)

287-нджи иш. Метинни кочюрип, исимлерни талиль этинъиз.

Сонъ рус-япон муаребеси чыкъты.[с] Джаным-джаным татар огъланлары, догъмуш эвлерини терк этип, Къызыл Къую демир ёл станциясында эшелонгъа толып, дюньянынъ четине... Порт-Артургъа джёнедилер. Узакъ эльде амансыз къуршунлар алтында, Русие топрагъыны душмандан къорчалап, къан тёктилер. Эляк олгъан татар йигитлери падиша азретлери огърунда "шеит кеттилер..." эсап этильди. Сагъ къалгъанлар эльден-аякътан яралы, сакъат... къайтып кельдилер.

(Ш. Алядин)

288-инджи иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларны сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

1. Манасына коре чешити (аслий, нисбий).

2. Дереджеси ве шекли (адий, тенъештирюв, устюнлик, азлаштырма, къуветлендирме).

3. Тизимине коре чешити (саде (асыл я да япма), къошма, чифт).

4. Джумледе беджерген вазифеси.

Бирден Дегирменкойнинъ артындан тотлу демир ренкине, къырмызыгъа ошап кельген бир башкъа явуз[ф] булут котерильди, къыврыларакъ, кечитке ятты, рузгярларгъа къарышып, къыврыла-

къыврыла кунешнинъ юзюни къапатты. Эки явуз булут, эки яман аскер киби, Романкъошнынъ устюнде къаршы-къаршыгъа келип турдылар. Кунеш сёнди, рузгярлар сусты. Къаршы-къаршыгъа тургъан эки аждерха булутнынъ арасында сим-сия, кичик-кичик булут парчалары, бинълернен къаргъалар киби, Къызылташнынъ устюне учуштылар. Сонъра уджюм башлады. Булутлар токъуштылар, мудхиш агъызларыны ачтылар, бири-бирилерине къырмызы тиллерини косьтердилер… ве кок гудюрдеди.

(Дж. Дагъджы)

289-ынджы иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан сёз чешитлерини бельгиленъиз.

Ич бир заман абдыр-себдир
Къыймет кесме адамгъа,
Бакъып тышкъы къыяфети,
Кийимине, сюсюне.
Опапишнинъ сырлы, аллы
Тюклерине бакъкъанда,
Бульбульнинъ тюк, къанатлары
Бенъзер чамур тюсюне.

(Э. Шемьи-заде)

290-ынджы иш. Берильген сыфатларны антонимик чифтлеринен язынъыз.

Ярыкъ, буюк, фукъаре, тузлу, темиз, дюльбер, сувукъ, къыскъа, йымшакъ, юксек.

291-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Сайыларны сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Манасына коре чешити (эсап, сыра, пай, тахминий).
2. Къулланувына коре чешитлери (бутюн, кесир).
3. Тизилишине коре шекли (саде, тертипли, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Эшреф Шемьи-заденинъ малюматына коре, дюньяда Ашыкъ Умернинъ учь къолязма топламы бар: бири — Стамбулда, Бешикташ Ягъя эфендининъ китапханесинде — 1728 сенеси кочюрилип язылгъан энъ эски джонк олып, анда 19970 сатырдан ибарет 1242 шиир бар; экинджиси — Конья музейинде сакълы олып, анда шаирнинъ 1500-ге якъын шиири бар; учюнджиси — Британия музейиндеки, о, арапча диний-ахлякъий эсерлернен бир джылткъа тикильген 44 саифелик дефтер олып, 106 шиирден ибареттир.

Ашыкъ Умернинъ эсерлери энъ чокъ Тюркиеде нешир этильди. Булардан энъ джиддий топлам — Саадеттин Эргун тарафындан

азырланып чыкъарылгъан “Ашыкъ Умер. Аяты ве шиирлери” китабыдыр. 1894 сенеси Багъчасарайда Исмаил Гаспринскийнинъ басмаханесинде шаирнинъ “Диван Ашыкъ Умер” адлы 109 шиирден ибарет топламы басылып чыкъты.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

292-нджи иш. Метинни окъуп, замирлерни къайд этинъиз. Ашагъыда берильген тертипте талиль этинъиз:

1. Мана джеэттен чешити.

2. Насыл денъишкени (мулькиет, келиш, чокълукъ ялгъамаларынен къулланылувы) я да денъишмегени.

3. Тизилюв джеэттен чешити (саде, къошма, чифт)

4. Джумледе беджерген вазифеси.

Сонъки куньлер мен яры олю — яры джанлы[м], зайыфлашкъан ве ипралгъан бир алда, юкъу бейуделигинде яшай эдим. Бундан эвельки девирде меним беденим олюмнен курешти; мен дудакъларымны тишлей, недир, бир шейлер айта ве истей эдим; секирип тёшегимден тура ве, тюбюнден кесильген терек киби, ерге йыкъыла эдим. Энди савлыгъым ве кучюм яваш-яваш ерине келе башлады, лякин юкъу манъа ич де аман бермей: мен гедже-куньдюз юкълайым.

(Э. Алимов)

293-юнджи иш. Дёртлюкни кочюринъиз, джумле азаларыны къайд этинъиз. Исимлерни сечип, морфологик талиль этинъиз.

Къушкъа къанат керегидай, адамгъа да дост керек,
Буны адам, озь-озюни бильген сонъ, бильмек керек.
Чюнки сени, ёлда къалсанъ, дост джетеклер къолунъдан,
Адашкъанда, о, къайтарыр сени янълыш ёлундан!

(Р. Бурнаш)

294-юнджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Замирлерни къайд этип, чешитлерини бельгиленъиз.

“Меним деерлик бутюн эсерлеримнинъ эсасыны омюрде шааты олгъан вакъиаларым, корип бильген адамларым тешкиль эте. Эльбетте, мен оларны умумийлештирмеге, базы бир алларда исе бир къач адамгъа аит фикир этюв, дюньябакъыш тарзыны, адет, къылыкъ ве озюни тутув хусусиетлерини бир шахста бирлештирмеге тырышам. Меселя, ялы боюндаки кичик бир шеэрнинъ тарихы тасвирленген “Балта” икяесининъ асылыны акъикъатта олып кечкен ве бир вакъытлары шу шеэрде яшагъан адамлар тешкиль этелер. Буны “Саф юреклер”, “Анифе” романларында, “Яшамакъ истейим”, “Денъиз далгъасыз олмаз” пьесаларында ве бир чокъ икяелеримде де корьмек мумкюн.

(Ю. Болат)

70-инджи дерс

295-инджи иш. Метинни окъунъыз. Сёз чешитлерини бельгиленъиз. Ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

Орталыкъ тынч. Бойле тынчлыкъны мен пек севем. Юзюм чубукълары, эки къардаш киби къуджакълашып, чыкъны эмселер — оны севем. Баарьде тизден кельген отларнынъ, андамында сачылып яткъан кягъыт парчаларыны анъдыргъан сарыкозь акъбардакъларнынъ арасында чапкъалап юрьмеге севем. Кунештен къызгъан алтын къумны авучларыма алып, сув киби, пармакъларымнынъ арасындан акъызмакъны севем. Ондан да зияде уфукъларгъадже узангъан мавы денъиз манзарасыны севем. Эр ер мавы — къаерде кок, къаерде денъиз, айырмайсынъ...

(Э. Амит)

296-нджы иш. Метинни окъунъыз. Фииллерни тапып, дереджелерини бельгиленъиз.

Ювада къалгъанларнынъ[т] бир талайы бу шейлерни юва ичине кирсетелер ве ерлештирелер. Хаста, зайыф сойлары исе къапуда къаравул туралар ве ятакъ одаларыны джыйыштыралар.

Бейлернинъ ювалары четинде озьлерининъ япкъан ёллары ола. Эгер бу ёлгъа янъылып башкъа бир къуртчыкъ тюшеджек олса, къарынджалар, бири-бирине хабер этип, буюк мазаллы сойлары барып топтан къуртчыкъкъа уджюм этелер. Оны юваларына кирсетелер, къышлыкъ анбарларына къоялар. Къарынджалар пек уфакъ олсалар да, ич бир шейден къоркъмайлар. Оларнынъ юваларына йылан кельсе, оны талап, юваларындан къувалар. Буларнынъ кенди араларында махкемелери ола. Эгер бир данеси берильген ишни япмакъ истемесе, оны махкеме къаршысында джезалайлар.

(А. Герайбай)

297-нджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде мунтеда ве хаберлерни къайд этинъиз. Ярдымджы сёзлерни бельгиленъиз.

Айше Кокайнен чокътан достлашты. Анасынен бабасы станциягъа ишке кетсе, копегинен къала. Онынънен сакъланмакъ ойнай[ф], сонъ багъчагъа бекчилик яптырта.

Айше кунь бою чокъ ишлер япып етиштире. Багъчадан от-олен джыйып, сепетине къоя. Оларнынъ эчкилери яш шорбаджысынынъ кетирген оленлерини пек севе. Акъшам исе озюнинъ лезетли сютюни бере. Къартанасы онынънен торуныны сыйлай.

Булардан гъайры Айше бем-беяз сарыкозьлю пападиелерден ве къырмызы лялелерден гульчемберлер орьмеге биле.

(Э. Амит)

298-инджи иш. Метинни кочюрип, джумле азаларыны бельгиленъиз.

Ана... Этли, тюзгюн мучели, догъма дюльбер, лякин череси эппи солукъ къадын. Янакъларынынъ бир вакъыттаки топачлары артыкъ сёнген, бошагъанлар. Теэссюф... бу лятиф варлыкъ энди кечкен, мертлик чагъына ич бир вакъыт дёнмейджек. О, тазеликнинъ ве къуветнинъ темсили Аджире ханымны, озь къызы киби, къучакълады, багъруна басты, аркъасыны кучьлю-кучьлю таптады. Баланы охшады, севди. Усеин Шамиль турды, бекледи. Бири эсли, дигери генч — эки къадыннынъ бири-бирине назы ве шефкъаты ифаде олунгъан сонъ, Усеин эгильди, ниаетсиз урьмет ве миннетдарлыкънен Суаде ханымнынъ элини опьти. Опер экен, ханымнынъ юрегиндеки фера ве мемнуниет юзюне урды, о, къызарды... севинч толу козьлери мусафирге ойнакъ ве шенъ бакътылар.

(Ш. Алядин)

299-ынджы иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Фииллерни ашагъыда берильген тертипте талиль этинъиз.

1. Эсас шекли.
2. Дереджеси (малюм, бельгисизлик, къайтым, ортакълыкъ, юклетюв)
3. Мусбет ве менфий шекли.
4. Шахсы: (I шахыс, II шахыс, III шахыс)
5. Сайысы (теклик, чокълукъ)
5. Заманы (кечкен заман, шимдики заман, келеджек заман)
6. Мейили (икяе, эмир, керек, шарт, истек)
7. Тизилишине коре чешити (саде (асыл, япма), мурекkeп, чифт).
8. Джумледе беджерген вазифеси.

Шекердай ириди сонъки курьтюклер,
Муляйим ель эсе къыбла тарафтан.
Уйкъудан уяна далда бурьтюклер,
Тереклер киерлер чечектен къафтан.

Мераба, эй Наврез, хош кельдинъ баарь,
Йылбаш тилеклери — эзелий ырым.
Къальплерни яшартып, гуль къокъуй саарь,
Наврезинъ мубарек, эй азиз Къырым!

(Ш. Алиев)

300-юнджи иш. Метинни кочюрип, джумле азаларыны талиль этинъиз. Ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

Эфсаневий къараманымыз Амет-Хан Султан сынавджылыкъ[м]

фаалиетининъ энъ гурьдели девиринде эляк олды, озюнинъ эллинджи баарини корьмеге бир ай къалгъанда, 1971 сенеси февраль 1 куню сынав учувындан къайтып кельмеди. Учмакъ ичюн догъгъан бу шаин, Коклер Султаны, озюне эбедий мекянны кок юзюнде булды.

Онынъ ады пек чокъ китапларда, журналларда, газеталарда ер алды: “Бинъ дефа къараман”... — онъа багъышланылгъан адсыз-эсапсыз очерклерден бирининъ ады, иште, бойле эди.

(А.К. Рязанов)

301-инджи иш. Шиирни кочюрип, джумле азаларыны къайд этинъиз.

Чевремде табиат кок тюске боянгъан,
Озенлер сынъырны кечмекчюн вызлай.
Бармыкен бу агъыр омюрге даянгъан?
Коксюмде юрегим чырпына, сызлай.

Сагъымда, солумда ер ве кок эп агълай,
Къальбимде къаранлыкъ, козь огю — зиндан.
Севимли Ватаным кунь-куньден узакълай,
Огюмде эм сувукъ, эм сагъыр мейдан.

(М. Севдияр)

302-нджи иш. Метинни окъунъыз. Фииль, сыфатфииль, исимфииль ве алфииллерни сечип, дефтеринъизге кочюринъиз.

Нермине концертке олдукъча яхшы азырланды. Йырламакъ вазифесине о, аятнынъ талабы деп, бакъа эди. О, озюни санат адамы оларакъ бильгенден берли, иджадий ишине буюк талапкярлыкънен янаша, эвеллери яхшы деп сайгъан ишини шимди бегенмей ве йырнынъ даа да юксек ильхамнен иджра этильмеси ичюн къайгъыра. Онынъ зан эткенине коре, юксек дуйгъунен йырлангъан тюркю инсанда рухий, маневий эеджан къозгъамакъ борджлу. Тюркю инсаннынъ ишинен, севгисинен, кедеринен догъа. Юрек олмаса, тюркю де олмай. О, санатнынъ дигер корюнишлери киби, инсан юрегининъ индже теллерини арекетке кетирмек, оны ильхамландырмакъ, кечмишине гъурурнен, келеджегине умютнен бакъмакъ дуйгъусы ашламакъ керектир. Эгер о, бу хызметини япып оламаса, йырджы дегенине иришемеди, сейирджининъ алгъышыны къазанып оламады.

(И. Паши)

303-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Биринджи абзацны кочюрип, джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Дюньяда инсанлар озь бахытларыны чокъ чешит ёлларнен тапалар. Озь балалыгъыны, анасы-бабасы, тувгъанлары янында кечиргенлери,

озьлерининъ бахтлы я да бахтсыз олгъанлары акъкъында бир вакъыт ойланмайлар, чюнки олар ичюн таяма олгъан, эр бир истеклерини ерине кетирген ве эр шейден къорчалагъан, ана бар. Ананъ олгъанда, неден къоркъаджакъсынъ?

Ойле вакъытларда, бир куню келип, ана-бабанъдан айрыладжагъынъа да инанмакъ истемейсинъ. Омюрлик шай, гъамкъасеветсиз яшарсынъ деп, беллейсинъ. Лякин кимерде ич умют этильмеген фаджиалар инсанларгъа озь аятлары ичюн, сонъки кучюни къойып, курешмеге меджбур эте. Мына ойле курешлерден де гъалип чыкъкъанлар да анджакъ яшайышнынъ къадрини биле, нафиле ерде озь такъдирлерине шикяет этмеге севмейлер...

(Дж. Аметов)

304-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Мевзу ве гъаесини бельгилеп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

Афтада бир кере эки тильде чыкъкъан “Терджиман” газетасы бильги ве медениетни юксельтювде окъуйыджылар ичюн, гуя земзем суву эди. Газетанынъ биринджи санында басылгъан кириш сёзде: «Терджиман», озь къувети ве имкянына коре, мемлекетнинъ медений аятында файдалы ве эмиетли малюматларны мусульманларгъа етиштирюв ве айны вакъытта, русларны да мусульманларнынъ аятынен, оларнынъ дюньягъа бакъышлары ве ихтияджларынен таныш этюв киби, алидженап ишке хызмет эteджек... Озь устюне алынгъан вазифенинъ муимлиги ве къыйынлыгъыны яхшы анълаяракъ, редакция джемиетимизде онъа гонъюльдеш оладжакъ, озь фаалиетинен онъа ярдым этеджек чокъ мухтерем адамлар тапыладжагъына ишана”, — деп язылгъан эди.

(С. Гъафаров)

ГРАММАТИК ТАЛИЛЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

1. Фонетик талильнинъ тертиби

1. Эджаларны къайд этип, микъдарыны, чешитлерини (ачыкъ, япыкъ) бельгилемек.
2. Ургъунынъ ерини косьтермек.
3. Сёзде олгъан сеслернинъ хусусиетлерини талиль этмек:
а) созукъ сеслернинъ (къалын, индже; дудакълы, дудакъсыз);
б) тутукъ сеслернинъ (сагъыр, янъгъыравукъ).
4. Ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгилемек (не къадар сес къач арифнен косьтериле?).

Сёзнинъ лексик талилининъ тертиби

1. Джумле ичинде бу сёз насыл лексик мана ифаделей. Бирманалы я да чокъманалы олгъаныны бельгилемек (эгер сёз чокъманалы олса, бир къач сёз бирикме тизмек).
2. Сёз догъру манада я да кочьме манада къулланылгъанмы?
3. Сёзнинъ синоними я да антонимлери.
4. Сёзнинъ япылув усулы.

Сёзнинъ теркиби боюнджа талили

1. Сёзни насыл сёз чешитине аитлигини бельгилемек.
2. Сёзнинъ тамырыны ве онъа къошулгъан ялгъамаларыны къайд этмек.
3. Ялгъамаларнынъ чешитлерини бельгилемек (сёз япыджы, сёз денъиштириджи).

2. МОРФОЛОГИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

Там маналы сёзлер.

Сёз чешитини къайд этип, асыл шеклини косьтермек. Бундан сонъ ашагъыдаки тертипте талиль этмек:

Исимлерни:
1. Хас, джыныс.
2. Сайысы.
3. Тюрленюви (келиши).
4. Тизимине коре чешити (асыл я да япма, саде; къошма, чифт, къыскъартылгъан).
5. Джумледе беджерген вазифеси.

Сыфатларны:

1. Манасына коре чешити (аслий, нисбий).
2. Дереджеси (адий, тенъештирме, устюнлик).
3. Шекли (азлаштырма, къуветлендирме).
4. Тизимине коре чешити (саде (асыл я да япма), къошма, чифт).
5. Джумледе беджерген вазифеси;

Сайыларны:

1. Манасына коре чешити (эсап сайыларынынъ чешитлери, сыра, пай, тахминий).
2. Къуллануvына коре чешитлери (бутюн, кесир).
3. Тизилишине коре чешитлери (саде, теркипли, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Замирлерни:

1. Замирлернинъ мана джеэттен чешити (шахыс, ишарет, суаль, озьлюк, айырыджы-умумлештириджи, бельгисизлик, ёкълукъ, мулькиет)
2. Насыл денъишкени (мулькиет, келиш, чокълукъ ялгъамаларынен къулланылувы) я да денъишмегени.
3. Тизилюв джеэттен чешити (саде, къошма, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Фииллерни:

1. Эсас шекли.
2. Дереджеси (малюм, бельгисизлик, къайтым, ортакълыкъ, юклетюв)
3. Мусбет ве менфий шекли.
4. Шахсы (I шахыс, II шахыс, III шахыс)
5. Сайысы (теклик, чокълукъ)
6. Заманы (кечкен заман, шимдики заман, келеджек заман)
7. Мейили (икяе, эмир, керек, шарт, истек)
8. Тизилишине коре чешити (саде (асыл, япма), муреккеп, чифт).
9. Джумледе беджерген вазифеси.

Зарфларны:

1. Манасына коре чешити (ал, микъдар, вакъыт, ер)
2. Тизилюв джеэттен чешити (саде, муреккеп, чифт).
3. Джумледеки вазифеси.

3. СИНТАКТИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

Адий джумленинъ талили

1. Джумленинъ макъсадына коре чешитини бельгилемек (икяе, суаль, эмир).
2. Джумленинъ грамматик негизини тапмакъ.
3. Джумленинъ экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешитини бельгилемек (кениш, кениш олмагъан).
4. Экинджи дередже азаларыны къайд этмек.
5. Сойдаш азалары, хитап, кириш сёзлерни къайд этип, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ (эгер олса).

Мureккеп джумленинъ талили

1. Макъсадына коре джумленинъ чешитини бельгилемек.
2. Муреккеп джумле теркибинде олгъан адий джумлелернинъ сайысыны косьтермек.
3. Адий джумлелер муреккеп джумле ичинде насыл багъ васталарынен бирлешкенини анълатмакъ (интонация, багълайыджылар).
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатмакъ.

МОРФОЛОГИЯ БОЮНДЖА ДЖЕДВЕЛЛЕР

I. Сёз теркиби

1.

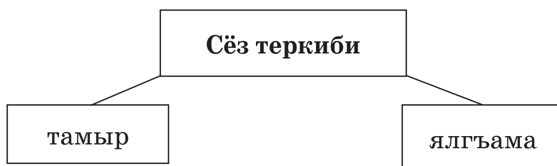

2.

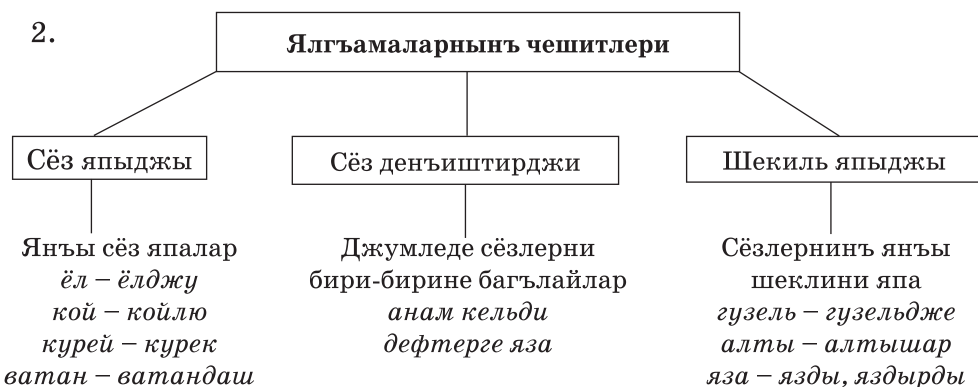

II. Сёз япылувы

1.

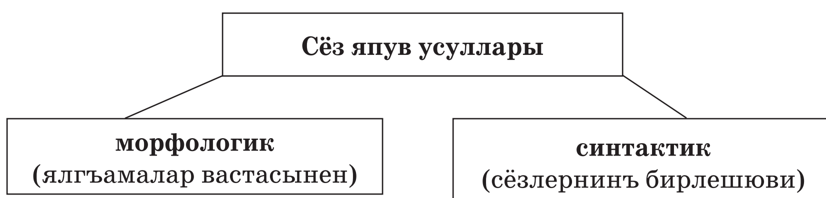

2.

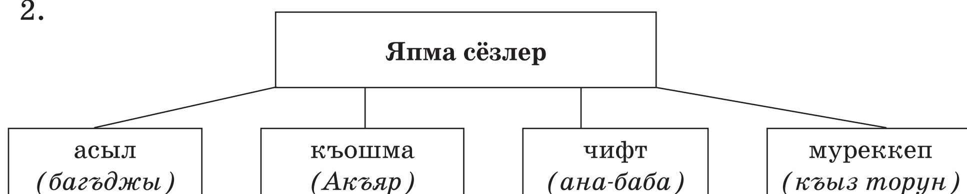

III. Сёз чешитлери

1.

2.

Там маналы сёзлер		
Сёз чешити	Ифаделеген манасы	Джевап берген суаллери
Исим	Предмет манасыны бильдире	*ким? не?*
Сыфат	Предметнинъ аляметини ифаделей	*н асыл?*
Сайы	Предметлернинъ сайысыны, микъдарыны бильдире	*къач? къачынджы? къачар?*
Зарф	Иш-арекет насыл алда, не вакъыт, не ерде япылгъаныны анълата	*насыл алда? не вакъыт? не ерде?*
Замир	Исим, сыфат, сайы ерине къуллана	*ким? не? насыл? къайсы?*
Фииль	Предметлернинъ иш-арекетини, алыны ифаделей	*не япты? не олды? не япа? не ола? не япаджакъ? не оладжакъ?*

3.

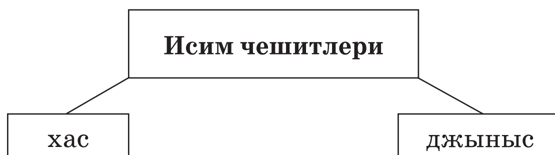

4.

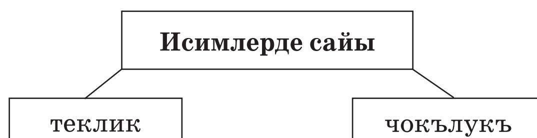

5. Исимлерде мулькиетлик

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамалары (мисаллер)			Ялгъамалар
		Созукънен биткен исимлерде	Тутукънен биткен исимлерде		
			Дудакъсыз эджадан сонъ	Дудакълы эджадан сонъ	
Теклúкте	I	ана-**м** ине-**м**	ат-**ым**, эв-**им** мекте**п** — мектеб-**им**	дост-**ум**, коз(ь)-**юм** той — то-**юм**	**-м, -ым, -им** **-ум, -юм**
	II	ана-**нъ** ине-**нъ**	ат-**ынъ**, эв-**инъ** мекте**п** — мектеб-**инъ**	дост-**унъ**, коз(ь)-**юнъ** той — то-**юнъ**	**-нъ, -ынъ,** **-инъ, -унъ, -юнъ**
	III	ана-**сы** ине-**си**	ат-**ы**, эв-**и** мекте**п** — мектеб-**и**	дост-**у**, коз(ь)-**ю**, той — то-**ю**	**-сы, -си, -ы,** **-и, -у, -ю**
Чокълукъта	I	ана-**мыз** ине-**миз**	ат-**ымыз**, эв-**имиз** мекте**п** — мектеб-**имиз**	дост-**умыз**, коз(ь)-**юмиз** той — то-**юмыз**	**-мыз, -миз** **-ымыз, -имиз,** **-умыз, -юмыз,** **-юмиз**
	II	ана-**нъыз** ине-**нъиз**	ат-**ынъыз**, эв-**инъиз** мекте**п** — мектеб-**инъиз**	дост-**унъыз**, коз(ь)-**юнъиз** той — то-**юнъыз**	**-нъыз, -нъиз,** **-ынъыз, -инъиз,** **-унъыз, -юнъиз,** **-юнъыз**
	III	ана-**сы** ине-**си**	ат-**ы**, ат-(лар)-**ы**, эв-**и**, эв-(лер)-**и**, мекте**п** — мектеб-**и**, мектеп-(лер)-**и**	дост-**у**, коз(ь)-**ю**, той — то-**ю**	**-сы, -си, -ы, -и,** **-у, -ю, (лар)-ы,** **(лер)-и**

6. Исимлерде хаберлик

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлер	Хаберлик ялгъамасынен кельген исимлер
Теклúкте	I	меним оджа**м**, дост**ум**, чанагъ**ым**	мен оджа**м**, дост**ым**, къонакъ**ым**
	II	сенинъ оджа**нъ**, дост**унъ**, чанагъ**ынъ**	сен оджа**сынъ**, дост**сынъ**, къонакъ**сынъ**
	III	онынъ оджа**сы**, дост**у**, чанаг**ъы**	о оджа**дыр**, дост**тыр**, къонакъ**тыр**
Чокълукъта	I	бизим оджа**мыз**, дост**умыз**, чанагъы**мыз**	биз оджа**мыз**, дост**мыз**, къонакъ**мыз**
	II	сизинъ оджа**нъыз**, дост**унъыз**, чанагъы**нъыз**	сиз оджа**сыз(-сынъыз)**, дост**сыз(-сынъыз)**, къонакъ**сыз(-сынъыз)**
	III	оларнынъ оджа**сы**, оджа**(-лар)-ы**, дост**у**, дост**(-лар)-ы**, чанаг**ъы**, чанакъ**(-лар)-ы**	олар оджа**(-лар)-дыр**, талебе**(-лер)-дир**, къонакъ**(-лар)-дыр**

7. Исимлернинъ келишлернен тюрленюви

Келишлернинъ адлары	Джевап Берген суали	Ялгъамалары
Баш келиши	*ким? не?*	—
Саиплик келиши	*кимнинъ? ненинъ?*	*-нынъ, -нинъ*
Догърултув келиши	*кимге? неге?*	*-гъа, -къа* *-ге, -ке*
Тюшюм келиши	*кимни? нени?*	*-ны, -ни*
Ер келиши	*кимде? неде?* *къаерде?*	*-да, -та* *-де, -те*
Чыкъыш келиши	*кимден? неден?* *къаерден?*	*-дан, -тан* *-ден, -тек*

8.

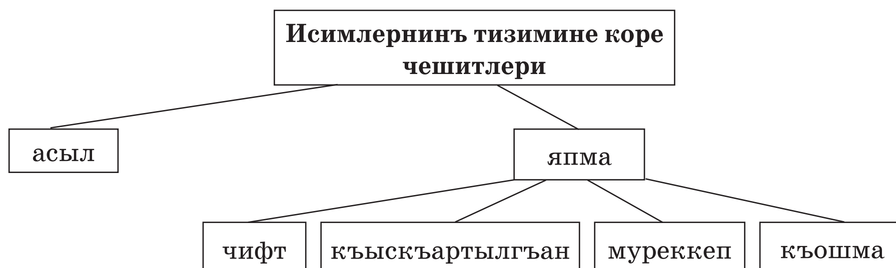

9.

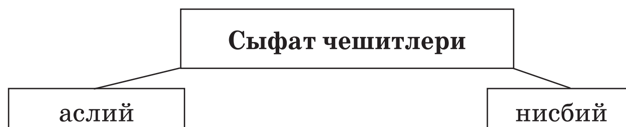

10.

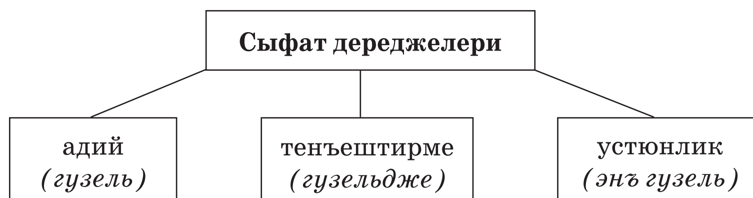

11.

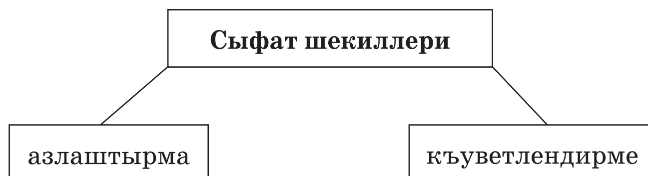

12.

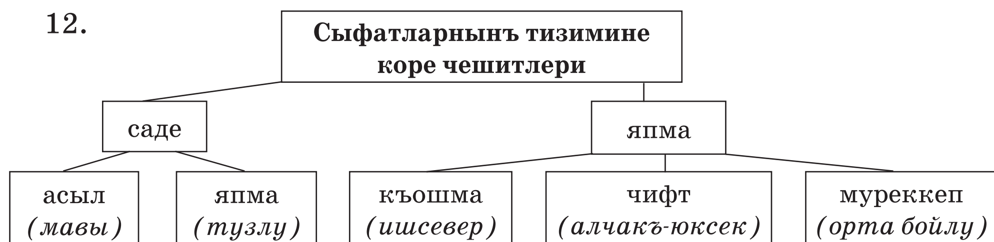

Сыфатларнынъ тизимине коре чешитлери
саде
япма
асыл (мавы)
япма (тузлу)
къошма (ишсевер)
чифт (алчакъ-юксек)
мурекке п (орта бойлу)

13.

Сайынынъ манасына коре чешитлери
эсап
сыра
пай
тахминий
микъдар
кесир

14.

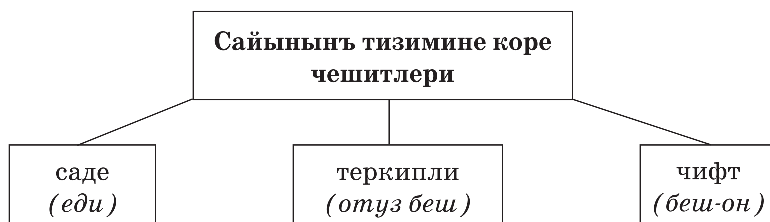

Сайынынъ тизимине коре чешитлери
саде (еди)
теркипли (отуз беш)
чифт (беш-он)

15.

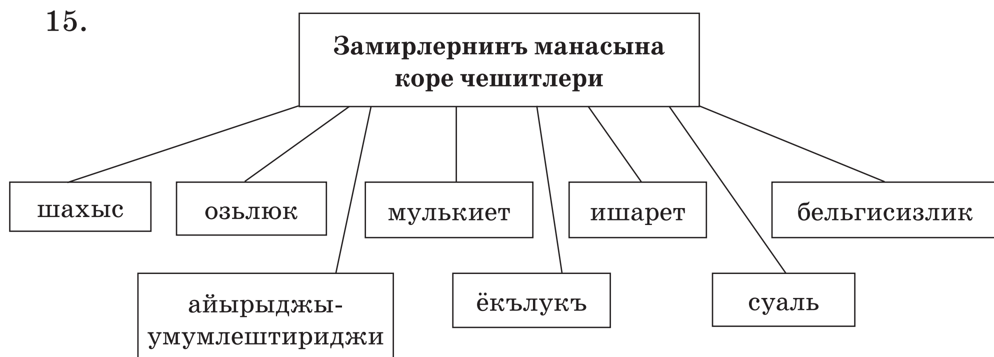

Замирлернинъ манасына коре чешитлери
шахыс
озьлюк
мулькиет
ишарет
бельгисизлик
айырыджы-умумлештириджи
ёкълукъ
суаль

16. Замирлернинъ келишлернен тюрленюви

Баш келиши	Саиплик келиши	Догъруултув келиши	Тюшюм келиши	Ер келиши	Чыкъыш келиши
мен сен о биз сиз олар	меним сенинъ онынъ бизим сизинъ оларнынъ	манъа санъа онъа бизге сизге оларгъа	мени сени оны бизни сизни оларны	менде сенде онда бизде сизде оларда	менден сенден ондан бизден сизден олардан

17.

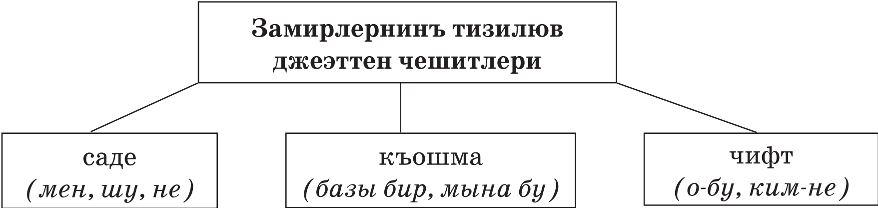

18.

19.

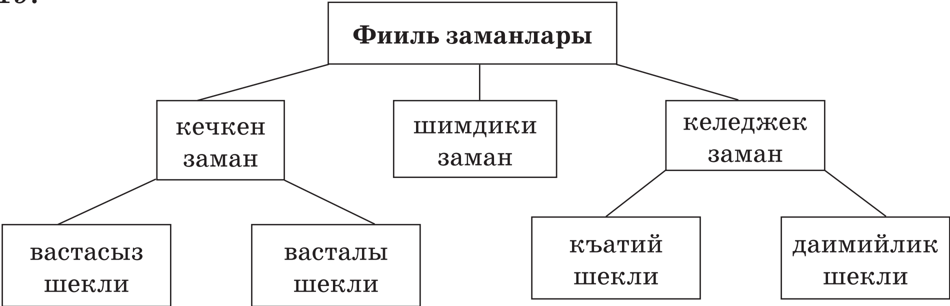

20.

Фииль шекиллери
мусбет шекли
менфий шекли

21.

Фииль мейиллери
икяе мейили
эмир мейили
керек мейили
шарт мейили
истек мейили

22.

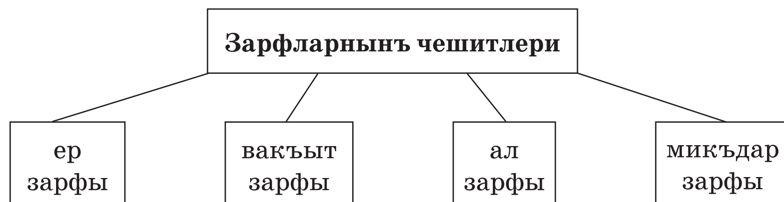
Зарфларнынъ чешитлери
ер зарфы
вакъыт зарфы
ал зарфы
микъдар зарфы

23.

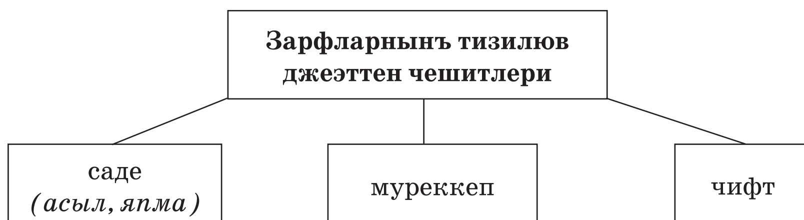
Зарфларнынъ тизилюв джеэттен чешитлери
саде *(асыл, япма)*
муреккеп
чифт

IV. ЯРДЫМДЖЫ СЁЗЛЕР

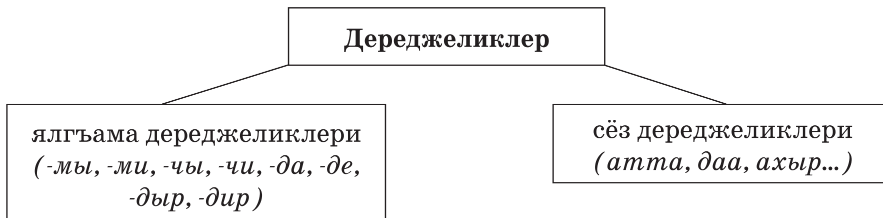

V. АЙРЫ ГРУППАНЫ ТЕШКИЛЬ ЭТКЕН СЁЗЛЕР

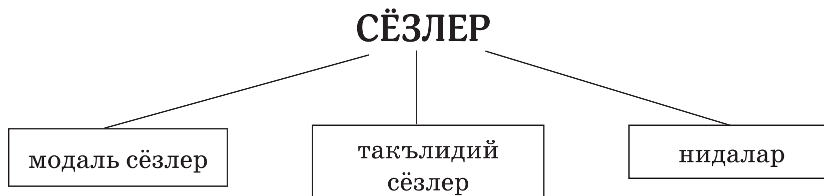

НУТУКЪ ИНКИШАФЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР ВЕ ХАТЫРЛАТМАЛАР

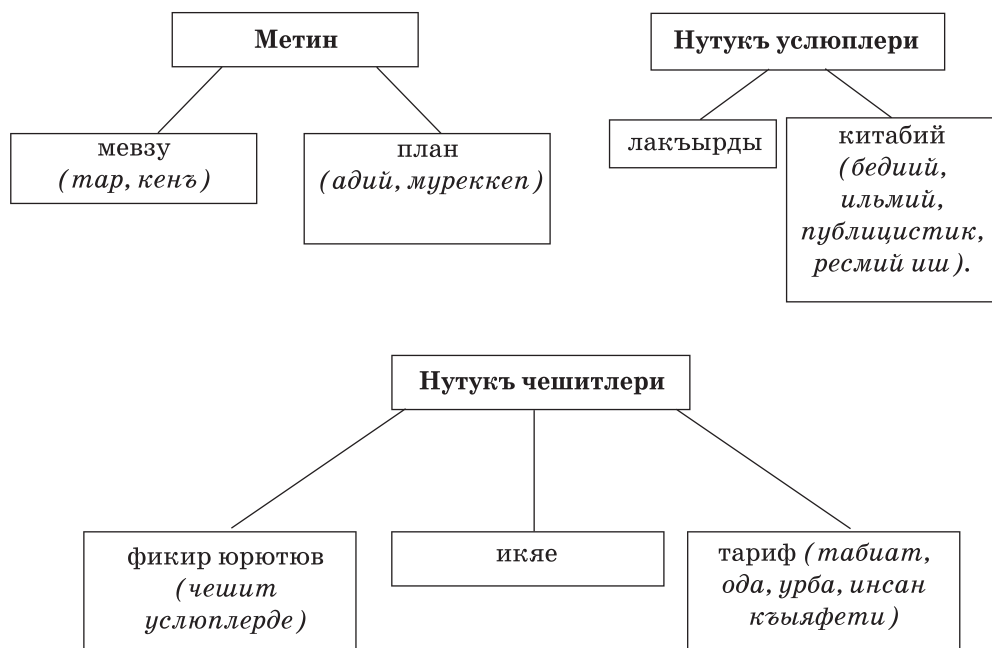

1. Нутукъ чешитлери

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютюв**.

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле. **Тариф эткенде,** инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. **Фикир юрюткенде** исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озьара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?*, тарифке — *насыл?*, фикир юрютювге *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

2. Къонушувнынъ эсас къаиделери

Къонушувнынъ эсас къаиделери:

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве

файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатыранъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

3. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

4. Метиннинъ планыны насыл тизмели?

Метиннинъ планыны тизюв тертиби:

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

5. Фикир юрютюв иншасынынъ язув тертиби

1. Беян этеджек фикиринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.

2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.

3. Беян эткен фикиринъизни нетиджеленъиз.

6. Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы

1. Эсас фикир
2. Исбатлар:
   а) ...;
   б) ...;
   в) ...;
3. Нетиджелер.

7. Инша язгъанда, неге эмиет бермели

1. Иншанынъ мевзусыны сечип алынъыз.

2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.

3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.

4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.

5. Язгъан фикирлерни „гонълюнъизден кечиререк", озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

8. Беян язмагъа азырланув тертиби

1. Метинни окъунъыз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.

3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир юрютюв).

4. Насыл нутукъ услюбинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий).

5. Беяннынъ планыны тизинъиз.

6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз.

7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

9. Икяе акъкъында

Икяеде кириш ве нетиджелев къысымлары ола билир. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

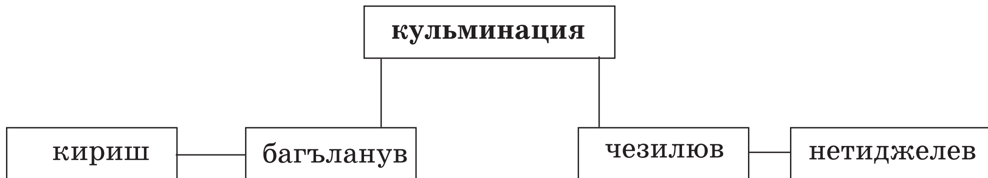

10. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.
2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.
3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.
5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.
6. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.
7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.
8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

11. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

Къонушув шартлары:
- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: **ильмий, бедиий, публицистик, ресмий.**

12. Бедиий услюп

Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар язылa. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: *къыяслав, метафора, эпитет* киби.

13. Ресмий услюп

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ **ресмий услюби** къулланыла. Бу услюпнинъ **макъсады – ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.**

14. Ильмий услюп

Китабий услюплернинъ даа бир чешити — **ильмий услюп.**

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ эсас **макъсады — ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек.** Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

15. Публицистик услюп

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир

акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сёзю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде эксерий алларда динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар, сёзлер антонимлер, кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

Услюпнинъ хусусиетлери	Лакъырды	КИТАБИЙ			
		Ильмий	Ресмий иш	Публицистик	Бедиий
Къулланув макъсады	Озьара къонушув, субетлешюв, фикир пайлашув	Ильмий малюматнен таныштырмакъ, хабердар этмек	Ишнен багълы малюматнен таныштырмакъ, хабердар этмек	Динълейиджи я да окъуйыджыларгъа тесир этюв	Эсерни окъугъан я да динълегенлерге тесир этмек
Къулланув саалары: агъзавий нутукъта	Сой-акъраба, достлар арасында	Дерслер, лекция, марузалар	Иляньлар (радио, телевидение васталы)	Топлашув, митинг, къурултайда чыкъышлар	Халкъ агъыз яратыджылыгъы
Язма нутукъта	Дост, сой-акърабанен мектюплешюв	Дерсликлер, лугъатлар, энциклопедия, ильмий макъале ве китаплар	Укъукъ, весикъа ве иляньлар	Газета, журналларда макъалелер	Бедиий эдебият эсерлери

МУНДЕРИДЖЕ

Навчальне видання

МЕМЕТОВ АЙДЕР,
АЛІЄВА ЛЕНІЄ

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням кримськотатарською мовою

Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 13,93. Обл.-вид. арк. 17,00.
Наклад 300 прим. Зам. № 1066.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.